© 2003 Cosmic Software and Vedic Engineering. This text is made available exclusively for on-line use, and for printing individual copies for personal use. Distribution of hard copies, or distribution of electronic files via the internet is expressly prohibited. For licensing, and for an editable text version on CD-ROM, please contact cssetzer@yahoo.com.

४-१

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम्
रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः १
तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे
स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् २
सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम्
यत्र राजन्ति शैलाभा द्रुमाः सशिखरा इव ३
मां तु शोकाभिसंतप्तमाधयः पीडयन्ति वै
भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ४
अधिकं प्रविभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम्
द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ५
सुखानिलोऽय सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः
गन्धवान्सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ६
पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम्
सृजतां पुष्पवर्षाणि वर्षं तोयमुचामिव ७
प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः
वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ८
मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः
षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगन्धिषु ९
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः
संसक्तशिखराः शैला विराजन्ति महाद्रुमैः १०
पुष्पिताग्रांश्च पश्येमान्कर्णिकारान्समन्ततः
हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीताम्बरानिव ११
अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः
सीतया विप्रहीणस्य शोकसंदीपनो मम १२
मां हि शोकसमाक्रान्तं संतापयति मन्मथः
हृष्टः प्रवदमानश्च समाह्वयति कोकिलः १३
एष दात्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे
प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण १४
विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः

भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः १५
मां हि सा मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम्
संतापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रवनानिलः १६
शिखिनीभिः परिवृता मयूरा गिरिसानुषु
मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः १७
पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति
शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुषु १८
मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया
मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः १९
पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे
पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये २०
वदन्ति रावं मुदिताः शकुनाः संघशः कलम्
आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम २१
नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा
श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुभाषा च मे प्रिया २२
एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः
तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम २३
तां विनाथ विहंगोऽसौ पक्षी प्रणदितस्तदा
वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिनर्दति २४
एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः
पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति २५
पश्य लक्ष्मण संनादं वने मदविवर्धनम्
पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामुपकूजताम् २६
सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु
नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् २७
एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता
हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता २८
चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा
मातंगमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः २९
पद्मकोशपलाशानि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते

सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ३०
पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः
निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ३१
सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुनि
पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभनाम् ३२
अधिकं शैलराजोऽय धातुभिस्तु विभूषितः
विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितम् ३३
गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः
निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ३४
पम्पातीररुहाश्चेमे संसक्ता मधुगन्धिनः
मालतीमल्लिकाषण्डाः करवीराश्च पुष्पिताः ३५
केतक्यः सिन्दुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः
माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ३६
चिरिबिल्वा मधूकाश्च वञ्जुला बकुलास्तथा
चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ३७
नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः
अङ्कोलाश्च कुरण्टाश्च चूर्णकाः पारिभद्रकाः ३८
चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः
मुचुकुन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ३९
केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः
शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरबकास्तथा
तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्यन्दनास्तथा ४०
विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु
विकीर्णैः पीतरक्ताभाः सौमित्रे प्रस्तराः कृताः ४१
हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम्
पुष्पमासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः ४२
पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम्
चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम्
प्लवैः क्रौञ्चैश्च संपूर्णां वराहमृगसेविताम् ४३
अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्भिर्विहंगमैः ४४

दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः
श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम् ४५
पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान्मृगान्
मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम् ४६
एवं स विलपंस्तत्र शोकोपहतचेतनः
अवेक्षत शिवां पम्पां रम्यवारिवहां शुभाम् ४७
निरीक्षमाणः सहसा महात्मा
सर्वं वनं निर्झरकन्दरं च
उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन
विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ४८
तावृश्यमूकं सहितौ प्रयातौ
सुग्रीवशाखामृगसेवितं तम्
त्रस्तास्तु दृष्ट्वा हरयो बभूवु
र्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ ४९
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः १

४-२

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् १
उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन्
न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुंगवः २
नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ
कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ३
चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम्
सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैरनुचरैः सह ४
ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः
शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ५
एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम्
छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ६
ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ

जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ७
ते ह्निप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम्
हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ८
एकमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम्
प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराणि च ९
ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः
बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान्दुर्गसंश्रितान् १०
आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम्
मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा ११
ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः
संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः १२
ततस्तं भयसंत्रस्तं वालिकिल्बिषशङ्कितम्
उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः १३
यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं प्रद्रुतो हरिपुंगव
तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् १४
यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पापकर्मणः
स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् १५
अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवंगम
लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ १६
बुद्धिविज्ञानसम्पन्न इङ्गितैः सर्वमाचर
न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि १७
सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः
ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह १८
दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ
कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा एतौ सुरसुतोपमौ १९
वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ
राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः २०
अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः
विश्वस्तानामविश्वस्ताश्छिद्रेषु प्रहरन्ति हि २१
कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शनाः

भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः २२
तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवंगम
शङ्कितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च २३
लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि
विश्वासयन्प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनः २४
ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुंगव
प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ २५
शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवंगम
व्याभाषितैर्वा रूपैर्वा विज्ञेया दुष्टतानयोः २६
इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः
चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ २७
तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य
कपेः सुभीतस्य दुरासदस्य
महानुभावो हनुमान्ययौ तदा
स यत्र रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः २८

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः २

४-३

वचो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीवस्य महात्मनः
पर्वतादृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ १
स तत्र गत्वा हनुमान्बलवान्वानरोत्तमः
उपचक्राम तौ वाग्भिर्मृद्वीभिः सत्यविक्रमः २
स्वकं रूपं परित्यज्य भिक्षुरूपेण वानरः
आबभाषे च तौ वीरौ यथावत्प्रशशंस च ३
राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ
देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ४
त्रासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः
पम्पातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौ समन्ततः ५
इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तरस्विनौ
धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ६

सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ
शक्रचापनिभे चापे प्रगृह्य विपुलैर्भुजैः ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्
यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति
य इत्तद्विदुस्त इमे समासते

श्रीमन्तौ रूपसम्पन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ
हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ ८
प्रभया पर्वतेन्द्रोऽय युवयोरवभासितः
राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ ९
पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ
अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिवागतौ १०
यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुंधराम्
विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ ११
सिंहस्कन्धौ महासत्त्वौ समदाविव गोवृषौ
आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोत्तमाः
सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः १२
उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम्
ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम् १३
इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने
प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते १४
संपूर्णा निशितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः
जीवितान्तकरैर्घोरैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः १५
महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषितौ
खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव १६
एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथः १७
सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथपः
वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः १८
प्राप्तोऽह प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना
राज्ञा वानरमुख्यानां हनुमान्नाम वानरः १९

युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति
तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् २०
भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकाम्यया
ऋश्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामरूपिणम् २१
एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ
वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन २२
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत्
प्रहृष्टवदनः श्रीमान्भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम् २३
सचिवोऽय कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः
तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमुपागतः २४
तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम्
वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिंदमम् २५
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ३

४-४

ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः
श्रुत्वा मधुरसंभाषं सुग्रीवं मनसा गतः १
भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः
यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् २
ततः परमसंहृष्टो हनूमान्प्लवगर्षभः
प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः ३
किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम्
आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः
आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ५
राजा दशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः
तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ६
शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः
वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः ७
राज्याद्भ्रष्टो वने वस्तुं मया सार्धमिहागतः

भार्यया च महातेजाः सीतयानुगतो वशी
दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ८
अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः
कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ९
सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः
ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासाश्रितस्य च १०
रक्षसापहृता भार्या रहिते कामरूपिणा
तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य सा हृता ११
दनुर्नाम श्रियः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः
आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानराधिपः १२
स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम्
एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो गतः सुखम् १३
एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः
अहं चैव हि रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ १४
एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः
लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति १५
शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते
कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपैः १६
एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुपातनम्
हनूमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः १७
ईदृशा बुद्धिसम्पन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः
द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः १८
स हि राज्याच्च विभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना
हृतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् १९
करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः
सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे २०
इत्येवमुक्त्वा हनुमाञ्श्लक्ष्णं मधुरया गिरा
वभाषे सोऽभिगच्छामः सुग्रीवमिति राघवम् २१
एवं ब्रुवाणं धर्मात्मा हनूमन्तं स लक्ष्मणः
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् २२

कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः
कृत्यवान्सोऽपि संप्राप्तः कृतकृत्योऽसि राघव २३
प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते
नानृतं वक्ष्यते वीरो हनूमान्मारुतात्मजः २४
ततः स तु महाप्राज्ञो हनूमान्मारुतात्मजः
जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ २५
स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः
पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः
गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः
स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् २६
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थः सर्गः ४

४-५

ऋश्यमूकात्तु हनुमान्गत्वा तं मलयं गिरिम्
आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ १
अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽय सत्यविक्रमः २
इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः
धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपालकः ३
तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः
रक्षसापहृता भार्या स त्वां शरणमागतः ४
राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः
दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ५
तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता
स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽय रामस्त्वां शरणं गतः ६
भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ
प्रतिगृह्यार्चयस्वेमौ पूजनीयतमावुभौ ७
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः
भयं स राघवाद्घोरं प्रजहौ विगतज्वरः ८
स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगाधिपः

दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ९
भवान्धर्मविनीतश्च विक्रान्तः सर्ववत्सलः
आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः १०
तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो
यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ११
रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः
गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा १२
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम्
संप्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना
हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम् १३
ततो हनूमान्संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः
काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् १४
दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम्
तयोर्मध्ये तु सुप्रीतो निदधे सुसमाहितः १५
ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम्
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ १६
ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ
अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमुपजग्मतुः १७
ततः सर्वार्थविद्वांसं रामं दशरथात्मजम्
सुग्रीवः प्राह तेजस्वी वाक्यमेकमनास्तदा १८
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ५

४-६

अयमाख्याति मे राम सचिवो मन्त्रिसत्तमः
हनुमान्यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः १
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव
रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा २
त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता
अन्तरं प्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम् ३
भार्यावियोगजं दुःखं नचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे

अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतिं यथा ४
रसातले वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं वा नभस्तले
अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ५
इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव
त्यज शोकं महाबाहो तां कान्तामानयामि ते ६
अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः
ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा ७
क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम्
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के पन्नगेन्द्रवधूर्यथा ८
आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतटे स्थितम्
उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ९
तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव
आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि १०
तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम्
आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे ११
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम्
प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया १२
उत्तरीयं गृहीत्वा तु शुभान्याभरणानि च
इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः १३
ततो गृहीत्वा तद्वासः शुभान्याभरणानि च
अभवद्बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः १४
सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः
हा प्रियेति रुदन्धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ १५
हृदि कृत्वा स बहुशस्तमलंकारमुत्तमम्
निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः १६
अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष्य पार्श्वतः
परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे १७
पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया
उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च १८
शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया

उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते १९
ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया
रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणसमा प्रिया २०
क्व वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम
यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् २१
हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशम्
आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् २२
मम दयिततमा हृता वना
द्रजनिचरेण विमथ्य येन सा
कथय मम रिपुं तमद्य वै
प्लवगपते यमसंनिधिं नयामि २३
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः ६

४-७
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः १
न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः
सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् २
सत्यं तु प्रतिजानामि त्यज शोकमरिंदम
करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ३
रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम्
तथास्मि कर्ता नचिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ४
अलं वैक्लव्यमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं स्मर
त्वद्विधानां न सदृशमीदृशं बुद्धिलाघवम् ५
मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत्
न चाहमेवं शोचामि न च धैर्यं परित्यजे ६
नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोऽपि सन्
महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान्भवान् ७
बाष्पमापतितं धैर्यान्निग्रहीतुं त्वमर्हसि
मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि ८

व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तगे
विमृशन्वै स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ९
बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योऽनुवर्तते
स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले १०
एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये
पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ११
ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम्
तेजश्च क्षीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि १२
हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते
वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि १३
मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः
मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् १४
प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः
संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् १५
कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च
अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया १६
एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे
दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः १७
किं तु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे
राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः १८
मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम्
वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते तव १९
मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम्
तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यताम् २०
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन
एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव शपामि ते २१
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह
राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः २२
महानुभावस्य वचो निशम्य
हरिर्नराणामृषभस्य तस्य

कृतं स मेने हरिवीरमुख्य
स्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान् २३
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः ७

४-८

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन वानरः
लक्ष्मणस्याग्रजं राममिदं वचनमब्रवीत् १
सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानामसंशयः
उपपन्नगुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम २
शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयानघ
सुरराज्यमपि प्राप्तुं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो ३
सोऽह सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव
यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ४
अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः
न तु वक्तुं समर्थोऽह स्वयमात्मगतान्गुणान् ५
महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम्
निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ६
रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि वा
अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ७
आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोऽपि वा
निर्दोषो वा सदोषो वा वयस्यः परमा गतिः ८
धनत्यागः सुखत्यागो देहत्यागोऽपि वा पुनः
वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ९
तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम्
लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः १०
ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम्
सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ११
स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः
सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् १२
तस्यैकां पर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम्

सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः १३
तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम्
सालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् १४
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा
उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् १५
अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः
ऋृश्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः १६
सोऽह त्रस्तो भये मग्नो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः
वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव १७
वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर
ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि १८
एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः
प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव १९
उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम्
अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम् २०
इमे हि मे महावेगाः पत्रिणस्तिग्मतेजसः
कार्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः २१
कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसंनिभाः
सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्रा सरोषा भुजगा इव २२
भ्रातृसंज्ञममित्रं ते वालिनं कृतकिल्बिषम्
शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् २३
राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः
प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् २४
राम शोकाभिभूतोऽह शोकार्तानां भवान्गतिः
वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये २५
त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकः
कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येनापि शपाम्यहम् २६
वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धं प्रवदाम्यहम्
दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो दहति नित्यशः २७
एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः

बाष्पोपहतया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम् २८
बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम्
धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसंनिधौ २९
संनिगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे
विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं पुनरब्रवीत् ३०
पुराहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः
परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ३१
हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी
सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ३२
यत्नवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव
बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ३३
शङ्कया त्वेतया चाहं दृष्ट्वा त्वामपि राघव
नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ३४
केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे
अतोऽह धारयाम्यद्य प्राणान्कृच्छ्रगतोऽपि सन् ३५
एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः
सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति च स्थिते ३६
संक्षेपस्त्वेष मे राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते
स मे जेष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ३७
तद्विनाशाद्धि मे दुःखं प्रनष्टं स्यादनन्तरम्
सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनम् ३८
एष मे राम शोकान्तः शोकार्तेन निवेदितः
दुःखितोऽदुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ३९
श्रुत्वैतच्च वचो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत्
किंनिमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ४०
सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर
आनन्तर्यं विधास्यामि संप्रधार्य बलाबलम् ४१
बलवान्हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम्
वर्धते हृदयोत्कम्पी प्रावृड्वेग इवाम्भसः ४२
हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः

सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ४३
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना
प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ४४
ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे
वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ४५
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टमः सर्गः ८

४-९

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः
पितुर्बहुमतो नित्यं मम चापि तथा पुरा १
पितर्युपरतेऽस्माकं ज्येष्ठोऽयमिति मन्त्रिभिः
कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः २
राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत्
अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ३
मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः
तेन तस्य महद्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ४
स तु सुप्ते जने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः
नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ५
प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनम्
श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ६
स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम्
वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ७
स तु निर्धूय सर्वान्नो निर्जगाम महाबलः
ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ८
स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम्
असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव तदा भृशम् ९
तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ
प्रकाशोऽपि कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा १०
स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत्
प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ११

तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः
मामुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः १२
इह त्वं तिष्ठ सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः
यावदत्र प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुम् १३
मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतप
शापयित्वा च मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं तदा १४
तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः
स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत १५
अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः
भ्रातरं न हि पश्यामि पापशङ्कि च मे मनः १६
अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतम्
सफेनं रुधिरं रक्तमहं दृष्ट्वा सुदुःखितः १७
नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः
निरस्तस्य च संग्रामे क्रोशतो निःस्वनो गुरोः १८
अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम्
पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया
शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे १९
गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम्
ततोऽह तैः समागम्य समेतैरभिषेचितः २०
राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव
आजगाम रिपुं हत्वा वाली तमसुरोत्तमम् २१
अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधात्संरक्तलोचनः
मदीयान्मन्त्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् २२
निग्रहेऽपि समर्थस्य तं पापं प्रति राघव
न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवयन्त्रिता २३
मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभ्यवादयम्
उक्ताश्च नाशिषस्तेन संतुष्टेनान्तरात्मना २४
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ९

४-१०

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम्
अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं प्रियकाम्यया १
दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः
अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेकोऽनाथनन्दनः २
इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम्
छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ३
त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथा पुरा
न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ४
मा च रोषं कृथाः सौम्य मयि शत्रुनिबर्हण
याचे त्वां शिरसा राजन्मया बद्धोऽयमञ्जलि ५
बलादस्मि समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः
राजभावे नियुक्तोऽह शून्यदेशजिगीषया ६
स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स तु निर्भर्त्स्य वानरः
धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह ७
प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव संमतान्
मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ८
विदितं वो यथा रात्रौ मायावी स महासुरः
मां समाह्वयत क्रूरो युद्धाकाङ्क्षी सुदुर्मतिः ९
तस्य तद्गर्जितं श्रुत्वा निःसृतोऽह नृपालयात्
अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः १०
स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः
प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां तमनुद्रुतौ
अनुद्रुतस्तु वेगेन प्रविवेश महाबिलम् ११
तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलम्
अयमुक्तोऽथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः १२
अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम्
बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् १३
स्थितोऽयमिति मत्वा तु प्रविष्टोऽह दुरासदम्
तं च मे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा १४
स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः

निहतश्च मया तत्र सोऽसुरो बन्धुभिः सह १५
तस्यास्यात्तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्बिलम्
पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले १६
सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं दुन्दुभेः सुतम्
निष्क्रामन्नेव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् १७
विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः
यदा प्रतिवचो नास्ति ततोऽह भृशदुःखितः १८
पादप्रहारैस्तु मया बहुशस्तद्विदारितम्
ततोऽह तेन निष्क्रम्य यथा पुनरुपागतः १९
तत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं मार्गयतात्मनः
सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् २०
एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः
तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः २१
तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव
तद्भयाच्च मही कृत्स्ना क्रान्तेयं सवनार्णवा २२
ऋृश्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः
प्रविष्टोऽस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे २३
एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत्
अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव २४
वालिनस्तु भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर
कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् २५
एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम्
वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव २६
अमोघाः सूर्यसंकाशा ममेमे निशिताः शराः
तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते पतिष्यन्ति रुषान्विताः २७
यावत्तं न हि पश्येयं तव भार्यापहारिणम्
तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः २८
आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नं त्वां शोकसागरे
त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम् २९
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः १०

४-११

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम्
सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च १
असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः
त्वं दहेः कुपितो लोकान्युगान्त इव भास्करः २
वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या
तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ३
समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम्
क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ४
अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ५
बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा द्रुमाः
वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ६
महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः
बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ७
वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः
जगाम स महाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ८
ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम्
मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ९
ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः
अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् १०
समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद
श्रूयतामभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ११
शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम्
शंकरश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः १२
गुहाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्झरः
स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे १३
तं भीतमिति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः
हिमवद्वनमागच्छच्छरश्चापादिव च्युतः १४

ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रविपुलाः शिलाः
चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च १५
ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः
हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः १६
क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल
रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणं ह्यहम् १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः १८
यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यमः
तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे योऽद्य युद्धं युयुत्सतः १९
हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः
अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् २०
वाली नाम महाप्राज्ञः शक्रतुल्यपराक्रमः
अध्यास्ते वानरः श्रीमान्किष्किन्धामतुलप्रभाम् २१
स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः
द्वंद्वयुद्धं महद्दातुं नमुचेरिव वासवः २२
तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि
स हि दुर्धर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि २३
श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं क्रोधाविष्टः स दुन्दुभिः
जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा २४
धारयन्माहिषं रूपं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः
प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले २५
ततस्तु द्वारमागम्य किष्किन्धाया महाबलः
ननर्द कम्पयन्भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा २६
समीपजान्द्रुमान्भञ्जन्वसुधां दारयन्खुरैः
विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्द्वारं द्विरदो यथा २७
अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः
निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः २८
मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुन्दुभिम्
हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् २९

किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्ध्वा विनर्दसि
दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान्महाबल ३०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः
उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः ३१
न त्वं स्त्रीसंनिधौ वीर वचनं वक्तुमर्हसि
मम युद्धं प्रयच्छ त्वं ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ३२
अथवा धारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम्
गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर ३३
यो हि मत्तं प्रमत्तं वा सुप्तं वा रहितं भृशम्
हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ३४
स प्रहस्याब्रवीन्मन्दं क्रोधात्तमसुरोत्तमम्
विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ३५
मत्तोऽयमिति मा मंस्था यद्यभीतोऽसि संयुगे
मदोऽय संप्रहारेऽस्मिन्वीरपानं समर्थ्यताम् ३६
तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम्
पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ३७
विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसंनिभम्
वाली व्यापातयांचक्रे ननर्द च महास्वनम् ३८
युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा
श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः
पपात च महाकायः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ३९
तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम्
चिक्षेप वेगवान्वाली वेगेनैकेन योजनम् ४०
तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्षतजबिन्दवः
प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति ४१
तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविप्रुषः
उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति
इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ४२
स महर्षिं समासाद्य याचते स्म कृताञ्जलि ४३
ततः शापभयाद्भीत ऋश्यमूकं महागिरिम्

प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ४४
तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम्
विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ४५
एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संप्रकाशते
वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महान् ४६
इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलम्बिनः
यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ४७
एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकाशितम्
कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्यसे नृप ४८
यदि भिन्द्याद्भवान्सालानिमांस्त्वेकेषुणा ततः
जानीयां त्वां महाबाहो समर्थं वालिनो वधे ४९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः
राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया
तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ५०
क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत्
लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमर्थवत् ५१
आर्द्रः समांसप्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे
लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव
नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाधिकम् ५२
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकादशः सर्गः ११

४-१२

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम्
प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् १
स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः
सालानुद्दिश्य चिक्षेप ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः २
स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः
भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह ३
प्रविष्टस्तु मुहूर्तेन रसां भित्त्वा महाजवः
निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह ४

तान्दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान्सालान्वानरपुंगवः
रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ५
स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः
सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलि ६
इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः
रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ७
सेन्द्रानपि सुरान्सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ
समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ८
येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः
बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ९
अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम
सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् १०
तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम्
वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलि ११
ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम्
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुमतं वचः १२
अस्माद्गच्छाम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः
गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम् १३
सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम्
वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने १४
सुग्रीवो व्यनदद्घोरं वालिनो ह्वानकारणात्
गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् १५
तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः
निष्पपात सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव १६
ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत्
गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव १७
तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः
जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ १८
ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तु
अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ १९

यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः
ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् २०
एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना
अपश्यन्राघवं नाथमृश्यमूकं प्रदुद्रुवे २१
क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः
वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् २२
तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयात्ततः
मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा स निवृत्तो महाबलः २३
राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता
तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः २४
तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम्
ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् २५
आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम्
वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् २६
तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः
वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे २७
तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः
करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् २८
सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम्
कारणं येन बाणोऽय न मया स विसर्जितः २९
अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च
त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ३०
स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर
विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ३१
ततोऽह रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम
नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणम् ३२
एतन्मुहूर्ते तु मया पश्य वालिनमाहवे
निरस्तमिषुणैकेन वेष्टमानं महीतले ३३
अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर
येन त्वामभिजानीयां द्वंद्वयुद्धमुपागतम् ३४

गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम्
कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ३५
ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमायुताम्
लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ३६
स तथा शुशुभे श्रीमाँल्लतया कण्ठसक्तया
मालयेव बलाकानां ससंध्य इव तोयदः ३७
विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः
जगाम सह रामेण किष्किन्धां वालिपालिताम् ३८
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः १२

४-१३

ऋश्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः
जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् १
समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम्
शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वा रणसाधकान् २
अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः
सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ३
पृष्ठतो हनुमान्वीरो नलो नीलश्च वानरः
तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपाः ४
ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलम्बिनः
प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ५
कन्दराणि च शैलांश्च निर्झराणि गुहास्तथा
शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ६
वैदूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः
शोभितान्सजलान्मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन् ७
कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वञ्जुलैर्जलकुक्कुटैः
चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैः प्रतिनादितान् ८
मृदुशष्पाङ्कुराहारान्निर्भयान्वनगोचरान्
चरतः सर्वतोऽपश्यन्स्थलीषु हरिणान्स्थितान् ९
तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान्

घोरानेकचरान्वन्यान्द्विरदान्कूलघातिनः १०
वने वनचरांश्चान्यान्खेचरांश्च विहंगमान्
पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः ११
तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः
द्रुमषण्डं वनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् १२
एष मेघ इवाकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते
मेघसंघातविपुलः पर्यन्तकदलीवृतः १३
किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं मम
कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया १४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः
गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् १५
एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम्
उद्यानवनसम्पन्नं स्वादुमूलफलोदकम् १६
अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः
सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः १७
सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः
दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः १८
तेषामेवंप्रभावेन द्रुमप्राकारसंवृतम्
आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः १९
पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथान्ये वनचारिणः
विशन्ति मोहाद्येऽप्यत्र निवर्तन्ते न ते पुनः २०
विभूषणरवाश्चात्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः
तूर्यगीतस्वनाश्चापि गन्धो दिव्यश्च राघव २१
त्रेताग्नयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्येष प्रदृश्यते
वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान्कपोताङ्गारुणो घनः २२
कुरु प्रणामं धर्मात्मंस्तान्समुद्दिश्य राघव
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संयताञ्जलि २३
प्रणमन्ति हि ये तेषामृषीणां भावितात्मनाम्
न तेषामशुभं किंचिच्छरीरे राम दृश्यते २४
ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलि

समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् २५
अभिवाद्य च धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः
सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः २६
ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात्
ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम् २७
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः १३

४-१४

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम्
वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने १
विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः
सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशम् २
ततः स निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत्
परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ३
अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्तदा
दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ४
हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनतोरणाम्
प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ५
प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा
सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां काल इवागतः ६
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः
तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ७
कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया
विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ८
अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर
एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ९
मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणम्
वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु वेष्टते १०
यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते
ततो दोषेण मा गच्छेत्सद्यो गर्हेच्च मा भवान् ११

प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः
ततो वेत्सि बलेनाद्य वालिनं निहतं मया १२
अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीर कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता
धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथंचन १३
सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम्
प्रसूतं कलमं क्षेत्रे वर्षेणेव शतक्रतुः १४
तदाह्वाननिमित्तं त्वं वालिनो हेममालिनः
सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः १५
जितकाशी जयश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरात्
निष्पतिष्यत्यसंगेन वाली स प्रियसंयुगः १६
रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयन्ति न संयुगे
जानन्तस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः १७
स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः
ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् १८
तस्य शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः
राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः १९
द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः
पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः २०
ततः स जीमूतगणप्रणादो
नादं व्यमुञ्चत्त्वरया प्रतीतः
सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः
सरित्पतिर्वानिलचञ्चलोर्मिः २१

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः १४

४-१५

अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः
शुश्रावान्तःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः १
श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम्
मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापतितो महान् २
स तु रोषपरीताङ्गो वाली संध्यातपप्रभः

उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ३
वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निसंनिभः
भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ४
शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः
वेगेन चरणन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ५
तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौहृदा
उवाच त्रस्तसंभ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ६
साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम्
शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्त्रजम् ७
सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते
श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ८
पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि
निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ९
त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः
इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे १०
दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः
निनादस्य च संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ११
नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम्
अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति १२
प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः
अपरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सह नैष्यति १३
पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः
अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः १४
तव भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्कशः
रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः १५
निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः
आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् १६
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो निदेशे निरतः पितुः
धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् १७
तत्क्षमं न विरोधस्ते सह तेन महात्मना

दुर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मसु १८
शूर वक्ष्यामि ते किंचिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुम्
श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम् १९
यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय
विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन्बलीयसा २०
अहं हि ते क्षमं मन्ये तव रामेण सौहृदम्
सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः २१
लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः
तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते २२
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम्
याच्यमानः प्रयत्नेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे २३
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः १५

४-१६

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम्
वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् १
गर्जतोऽस्य च संरम्भं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः
मर्षयिष्याम्यहं केन कारणेन वरानने २
अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम्
धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ३
सोढुं न च समर्थोऽह युद्धकामस्य संयुगे
सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जतः ४
न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ५
निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि
सौहृदं दर्शितं तारे मयि भक्तिः कृता त्वया ६
प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम्
दर्पं चास्य विनेष्यामि न च प्राणैर्विमोक्ष्यते ७
शापितासि मम प्राणैर्निवर्तस्व जयेन च
अहं जित्वा निवर्तिष्ये तमलं भ्रातरं रणे ८

तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी
चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम् ९
ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद्विजयैषिणी
अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता १०
प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम्
नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ११
स निःश्वस्य महावेगो वाली परमरोषणः
सर्वतश्चारयन्दृष्टिं शत्रुदर्शनकाङ्क्षया १२
स ददर्श ततः श्रीमान्सुग्रीवं हेमपिङ्गलम्
सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् १३
स तं दृष्ट्वा महावीर्यं सुग्रीवं पर्यवस्थितम्
गाढं परिदधे वासो वाली परमरोषणः १४
स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान्
सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः १५
श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः
सुग्रीवोऽपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् १६
तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणपण्डितम्
आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् १७
एष मुष्टिर्मयाबद्धो गाढः सुनिहिताङ्गुलि
मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति १८
एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत्
तवैव च हरन्प्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि १९
ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगतः
अभवच्छोणितोद्गारी सोत्पीड इव पर्वतः २०
सुग्रीवेण तु निःसंगं सालमुत्पाट्य तेजसा
गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः २१
स तु वाली प्रचलितः सालताडनविह्वलः
गुरुभारसमाक्रान्ता सागरे नौरिवाभवत् २२
तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगिनौ
प्रवृद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे २३

वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः
वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास लाघवम् २४
ततो धनुषि संधाय शरमाशीविषोपमम्
राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः २५
वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले २६
अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः
सुपुष्पिताशोक इवानिलोद्धतः
विचेतनो वासवसूनुराहवे
प्रभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः २७
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः १६

४-१७

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः
पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः १
स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः
अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः २
तस्मिन्निपतिते भूमौ हर्यृक्षाणां गणेश्वरे
नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत भूतलम् ३
भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः
न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ४
शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी रत्नभूषिता
दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ५
स तया मालया वीरो हैमया हरियूथपः
संध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ६
तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः
त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ७
तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम्
रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ८
तं तथा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलम्
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ९

आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम्
महेन्द्रमिव दुर्धर्षं महेन्द्रमिव दुःसहम् १०
महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम्
सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम्
लक्ष्मणानुगतो रामो ददर्शोपससर्प च ११
स दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम्
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् १२
पराङ्मुखवधं कृत्वा को नु प्राप्तस्त्वया गुणः
यदहं युद्धसंरब्धस्त्वत्कृते निधनं गतः १३
कुलीनः सत्त्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः
रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः १४
सानुक्रोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः
इति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि १५
तान्गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यं चाभिजनं तव
तारया प्रतिषिद्धः सन्सुग्रीवेण समागतः १६
न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं वेद्धुमर्हसि
इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव १७
न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम्
जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् १८
सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम्
नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् १९
विषये वा पुरे वा ते यदा नापकरोम्यहम्
न च त्वां प्रतिजानेऽह कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम् २०
फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम्
मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् २१
त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः
लिङ्गमप्यस्ति ते राजन्दृश्यते धर्मसंहितम् २२
कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः
धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् २३
राम राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः

अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि २४
साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ
पार्थिवानां गुणा राजन्दण्डश्चाप्यपकारिषु २५
वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशनाः
एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः २६
भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च निग्रहे कारणानि च
तत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा २७
नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि
राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः २८
त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः
राजवृत्तैश्च संकीर्णः शरासनपरायणः २९
न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता
इन्द्रियैः कामवृत्तः सन्कृष्यसे मनुजेश्वर ३०
हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम्
किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ३१
राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः
नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ३२
अधार्यं चर्म मे सद्भी रोमाण्यस्थि च वर्जितम्
अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ३३
पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव
शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ३४
चर्म चास्थि च मे राजन्न स्पृशन्ति मनीषिणः
अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽह पञ्चनखो हतः ३५
त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुंधरा
प्रमदा शीलसम्पन्ना धूर्तेन पतिना यथा ३६
शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः
कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ३७
छिन्नचारित्र्यकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना
त्यक्तधर्माङ्कुशेनाहं निहतो रामहस्तिना ३८
दृश्यमानस्तु युध्येथा मया युधि नृपात्मज

अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ३९
त्वयादृश्येन तु रणे निहतोऽह दुरासदः
प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशं गतः ४०
सुग्रीवप्रियकामेन यदहं निहतस्त्वया
कण्ठे बद्ध्वा प्रदद्यां तेऽनिहतं रावणं रणे ४१
न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम्
आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ४२
युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि
अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ४३
काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते
क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ४४
इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः
शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा
समीक्ष्य रामं रविसंनिकाशं
तूष्णीं बभूवामरराजसूनुः ४५
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः १७

४-१८

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम्
परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा १
तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम्
उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् २
धर्मार्थगुणसम्पन्नं हरीश्वरमनुत्तमम्
अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ३
धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम्
अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ४
अपृष्ट्वा बुद्धिसम्पन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान्
सौम्य वानरचापल्यात्त्वं मां वक्तुमिहेच्छसि ५
इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना
मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहावपि ६

तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः
धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ७
नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितम्
विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ८
तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः
चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसंतानमिच्छवः ९
तस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले
पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरेद्धर्मनिग्रहम् १०
ते वयं मार्गविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः
भरताज्ञां पुरस्कृत्य निगृह्णीमो यथाविधि ११
त्वं तु संक्लिष्टधर्मा च कर्मणा च विगर्हितः
कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि १२
ज्येष्ठो भ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति
त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः १३
यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः
पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेदत्र कारणम् १४
सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्लवंगम
हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् १५
चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः
जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन्द्रक्ष्यसे नु किम् १६
अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते
न हि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि १७
तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः
भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् १८
अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः
रुमायां वर्तसे कामात्स्नुषायां पापकर्मकृत् १९
तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर
भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन्दण्डोऽय प्रतिपादितः २०
न हि धर्मविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः
दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप २१

औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः
प्रचरेत नरः कामात्तस्य दराडो वधः स्मृतः २२
भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः
त्वं च धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमुपेक्षितुम् २३
गुरुधर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन्
भरतः कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः २४
वयं तु भरतादेशं विधिं कृत्वा हरीश्वर
त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्नियन्तुं पर्यवस्थिताः २५
सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा
दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसि रतः स मे २६
प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसंनिधौ
प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् २७
तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंहितैः
शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् २८
सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः
वयस्यस्योपकर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यता २९
राजभिर्धृतदराडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ३०
आर्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम्
श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ३१
अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः
प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ३२
तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः
वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ३३
वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः
प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून्मृगान्
प्रधावितान्वा वित्रस्तान्विस्रब्धानतिविष्ठितान् ३४
प्रमत्तानप्रमत्तान्वा नरा मांसार्थिनो भृशम्
विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ३५
यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः

तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर
अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ३६
दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च
राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ३७
तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत्
देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ३८
त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः
प्रदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ३९
एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम्
प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ४०
यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तदेवं नात्र संशयः
प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् ४१
यदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियम्
तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ४२
त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः
कार्यकारणसिद्धौ ते प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ४३
मामप्यवगतं धर्माद्व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम्
धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ४४
बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्तरवः शनैः
उवाच रामं संप्रेक्ष्य पङ्कलग्न इव द्विपः ४५
न त्वात्मानमहं शोचे न तारां नापि बान्धवान्
यथा पुत्रं गुणश्रेष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम् ४६
स ममादर्शनाद्दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः
तटाक इव पीताम्बुरुपशोषं गमिष्यति ४७
सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम्
त्वं हि शास्ता च गोप्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ४८
या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या
सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तां चिन्तयितुमर्हसि ४९
मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम्
सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि ५०

त्वया ह्यनुगृहीतेन शक्यं राज्यमुपासितुम्
त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ५१
स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम् ५२
न वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम
वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ५३
दण्ड्ये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते
कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ५४
तद्भवान्दण्डसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः
गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यां धर्मदृष्टेन वर्त्मना ५५
स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः
समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः
निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो
वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ५६
शराभितप्तेन विचेतसा मया
प्रदूषितस्त्वं यदजानता प्रभो
इदं महेन्द्रोपम भीमविक्रम
प्रसादितस्त्वं क्षम मे महीश्वर ५७
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः १८

४-१९

स वानरमहाराजः शयानः शरविक्षतः
प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रत्यपद्यत १
अश्मभिः परिभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम्
रामबाणेन चाक्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः २
तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे
हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम् ३
सा सपुत्राप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम्
निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधाद्गिरिगह्वरात् ४
ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा हि महाबलाः
ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ५

सा ददर्श ततस्त्रस्तान्हरीनापततो द्रुतम्
यूथादिव परिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ६
तानुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखिता सती
रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ७
वानरा राजसिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः
तं विहाय सुवित्रस्ताः कस्माद्द्रवत दुर्गताः ८
राज्यहेतोः स चेद्भ्राता भ्रात्रा रौद्रेण पातितः
रामेण प्रसृतैर्दूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः ९
कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः
प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गनाम् १०
जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम्
अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति वालिनम् ११
क्षिप्तान्वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च शिलास्तथा
वाली वज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेव निपातितः १२
अभिद्रुतमिदं सर्वं विद्रुतं प्रसृतं बलम्
अस्मिन्प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे १३
रक्ष्यतां नगरं शूरैरङ्गदश्चाभिषिच्यताम्
पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति प्लवंगमाः १४
अथवा रुचितं स्थानमिह ते रुचिरानने
आविशन्ति हि दुर्गाणि क्षिप्रमद्यैव वानराः १५
अभार्याः सहभार्याश्च सन्त्यत्र वनचारिणः
लुब्धेभ्यो विप्रयुक्तेभ्यः स्वेभ्यो नस्तुमुलं भयम् १६
अल्पान्तरगतानां तु श्रुत्वा वचनमङ्गना
आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी १७
पुत्रेण मम किं कार्यं किं राज्येन किमात्मना
कपिसिंहे महाभागे तस्मिन्भर्तरि नश्यति १८
पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः
योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः १९
एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदती शोककर्शिता
शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती २०

आव्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि
हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् २१
क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम्
महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् २२
शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वेवोपरतं घनम्
नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम्
शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजं यथा हतम् २३
अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम्
नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा २४
अवष्टभ्यावतिष्ठन्तं ददर्श धनुरूर्जितम्
रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैवानुजं शुभा २५
तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे
समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह २६
सुप्तेव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति क्रोशती
रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा सन्दितं मृत्युदामभिः २७
तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव
विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् २८
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशः सर्गः १९

४-२०

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरेण तम्
दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना १
सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी
इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् २
वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा
तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयदातुरा ३
रणे दारुणविक्रान्त प्रवीर प्लवतां वर
किं दीनामपुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ४
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम्
नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ५

अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप
गतासुरपि यां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ६
व्यक्तमन्या त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तता
किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ७
यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु
विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ८
निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे
त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ९
हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृष्ट्वा विनिहतं भुवि
यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा १०
सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः
यत्तत्तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ११
निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता
यैषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेन्द्र हितैषिणी १२
कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव
बलाद्येनावपन्नोऽसि सुग्रीवस्यावशो वशम् १३
वैधव्यं शोकसंतापं कृपणं कृपणा सती
अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् १४
लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः
वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते १५
कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम्
दुर्लभं दर्शनं त्वस्य तव वत्स भविष्यति १६
समाश्वासय पुत्रं त्वं संदेशं संदिशस्व च
मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि १७
रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता
आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे १८
सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे
भुङ्क्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव १९
किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे
इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर २०

तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः
परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुः २१
किमङ्गदं साङ्गदवीरबाहो
विहाय यास्यद्य चिरप्रवासम्
न युक्तमेवं गुणसंनिकृष्टं
विहाय पुत्रं प्रियपुत्र गन्तुम् २२
किमप्रियं ते प्रिय चारुवेष
कृतं मया नाथ सुतेन वा ते
सहायिनीमद्य विहाय वीर
यमक्षयं गच्छसि दुर्विनीतम् २३
यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य
कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो
क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ
व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ २४
तथा तु तारा करुणं रुदन्ती
भर्तुः समीपे सह वानरीभिः
व्यवस्यत प्रायमनिन्द्यवर्णा
उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली २५
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः २०

४-२१

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात्
शनैराश्वासयामास हनूमान्हरियूथपः १
गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम्
अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् २
शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकम्पसे
कश्च कस्यानुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन्बुद्बुदोपमे ३
अङ्गदस्तु कुमारोऽय द्रष्टव्यो जीवपुत्रया
आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ४
जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम्

तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डिते नैहलौकिकम् ५
यस्मिन्हरिसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च
वर्तयन्ति कृतांशानि सोऽय दिष्टान्तमागतः ६
यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः
गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि ७
सर्वे च हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवाङ्गदः
हर्यृक्षपतिराज्यं च त्वत्सनाथमनिन्दिते ८
ताविमौ शोकसंतप्तौ शनैः प्रेरय भामिनि
त्वया परिगृहीतोऽयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम् ९
संततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि सांप्रतम्
राज्ञस्तत्क्रियतां सर्वमेष कालस्य निश्चयः १०
संस्कार्यो हरिराजस्तु अङ्गदश्चाभिषिच्यताम्
सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि ११
सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता
अब्रवीदुत्तरं तारा हनूमन्तमवस्थितम् १२
अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम्
हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् १३
न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा
पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः १४
न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्नङ्गदं प्रति
पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम् १५
न हि मम हरिराजसंश्रया-
त्क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा
अभिमुखहतवीरसेवितं
शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् १६
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः २१

४-२२

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन्
आदावेव तु सुग्रीवं ददर्श त्वात्मजाग्रतः १

तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरम्
आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् २
सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात्
कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ३
युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः
सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं जातमन्यथा ४
प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम्
मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ५
जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलामिमाम्
प्रजहाम्येष वै तूर्णं महच्चागर्हितं यशः ६
अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः
यद्यप्यसुकरं राजन्कर्तुमेव तदर्हसि ७
सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम्
बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदम् ८
मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम्
मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ९
त्वमप्यस्य हि दाता च परित्राता च सर्वतः
भयेष्वभयदश्चैव यथाहं प्लवगेश्वर १०
एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः
रक्षसां तु वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ११
अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान्रणे
करिष्यत्येष तारेयस्तरस्वी तरुणोऽङ्गदः १२
सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये
औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता १३
यदेषा साध्विति ब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयम्
न हि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते १४
राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया
स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्याद्विमानितः १५
इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम्
उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि १६

इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात्
हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् १७
तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतन्द्रितः
जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् १८
तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा वाली दृष्ट्वात्मजं स्थितम्
संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादङ्गदमब्रवीत् १९
देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये
सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव २०
यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया
न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मंस्यते २१
मास्यामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम
भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव २२
न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते
उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव २३
इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशम्
विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः २४
हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा
प्लवंगमास्तत्र न शर्म लेभिरे
वनेचराः सिंहयुते महावने
यथा हि गावो निहते गवां पतौ २५
ततस्तु तारा व्यसनार्णवप्लुता
मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा
जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं
महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता २६
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः २२

४-२३

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम्
पतिं लोकाच्च्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् १
शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम

उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले २
मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव
शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ३
सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर साहसिक प्रिय
ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनं पर्युपासते ४
एषां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः
मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ५
इदं तच्छूरशयनं यत्र शेषे हतो युधि
शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ६
विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय
मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ७
शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता
शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ८
अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः
अगाधे च निमग्नास्मि विपुले शोकसागरे ९
अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम्
भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा गतम् १०
सुहृच्चैव हि भर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः
आहवे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ११
पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी
धनधान्यैः सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते बुधैः १२
स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमण्डले
कृमिरागपरिस्तोमे त्वमेवं शयने यथा १३
रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः
परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ १४
कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे
यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् १५
शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव
वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते १६
उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा

गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा १७
तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्य च बभौ द्युतिः
अस्तमस्तकसंरुद्धो रश्मिर्दिनकरादिव १८
पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः
ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् १९
अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना
अस्त्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहतम् २०
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम्
उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना २१
अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम्
संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्त पापकर्मणा २२
बालसूर्योदयतनुं प्रयान्तं यमसादनम्
अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् २३
एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः
भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽहमिति ब्रुवन् २४
अभिवादयमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा
दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे २५
अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतनम्
सिंहेन निहतं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् २६
इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन नानाप्रहरणाम्भसा
अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना २७
या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे
शातकुम्भमयीं मालां तां ते पश्यामि नेह किम् २८
राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद
सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा २९
न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं
न चास्मि शक्ता हि निवारणे तव
हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे
सह त्वया श्रीर्विजहाति मामिह ३०

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः २३

४-२४

गतासुं वालिनं दृष्ट्वा राघवस्तदनन्तरम्
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं शत्रुतापनः १
न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः
यदत्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ २
लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम्
न कालादुत्तरं किंचित्कर्म शक्यमुपासितुम् ३
नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम्
नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ४
न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे चापि नेश्वरः
स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ५
न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते
स्वभावं वा समासाद्य न कश्चिदतिवर्तते ६
न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः
न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ७
किं तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता
धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ८
इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम्
धर्मार्थकामसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वर ९
स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना
स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता १०
एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः
तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ११
वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा
अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् १२
कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनन्तरम्
ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति १३
समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च
चन्दनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् १४

समाश्वासय चैनं त्वमङ्गदं दीनचेतसम्
मा भूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् १५
अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च
घृतं तैलमथो गन्धान्यच्चात्र समनन्तरम् १६
त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात्
त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः १७
सज्जीभवन्तु प्लवगाः शिबिकावाहनोचिताः
समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् १८
एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्धनः
तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा १९
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः
प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः २०
आदाय शिबिकां तारः स तु पर्यापतत्पुनः
वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः २१
ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा
आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु २२
आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितम्
अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् २३
आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः
और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुरूपतः २४
विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहूनि च
अग्रतः प्लवगा यान्तु शिबिका तदनन्तरम् २५
राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः
तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकम् २६
अङ्गदं परिगृह्याशु तारप्रभृतयस्तथा
क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः २७
ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतयूथपाः
अनुजग्मुर्हि भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः २८
तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे
वनानि गिरयः सर्वे विक्रोशन्तीव सर्वतः २९

पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते
चितां चक्रुः सुबहवो वानरा वनचारिणः ३०
अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिबिकां वहनोचिताः
तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकसमन्विताः ३१
ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम्
आरोप्याङ्के शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता ३२
जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम्
प्रहृष्टमिव ते वक्त्रं गतासोरपि मानद
अस्तार्कसमवर्णं च लक्ष्यते जीवतो यथा ३३
एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर
येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा रणे ३४
इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्यो वल्लभाः सदा
पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ३५
तवेष्टा ननु नामैता भार्याश्चन्द्रनिभाननाः
इदानीं नेक्षसे कस्मात्सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ३६
एते हि सचिवा राजंस्तारप्रभृतयस्तव
पुरवासिजनश्चायं परिवार्यासतेऽनघ ३७
विसर्जयैनान्प्लवगान्यथोचितमरिंदम
ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदिरोत्कटाः ३८
एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरिप्लुताम्
उत्थापयन्ति स्म तदा वानर्यः शोककर्शिताः ३९
सुग्रीवेण ततः सार्धमङ्गदः पितरं रुदन्
चितामारोपयामास शोकेनाभिहतेन्द्रियः ४०
ततोऽग्निं विधिवद्दत्त्वा सोऽपसव्यं चकार ह
पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ४१
संस्कृत्य वालिनं ते तु विधिपूर्वं प्लवंगमाः
आजग्मुरुदकं कर्तुं नदीं शीतजलां शुभाम् ४२
ततस्ते सहितास्तत्र अङ्गदं स्थाप्य चाग्रतः
सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वालिने जलम् ४३
सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः

समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ४४
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः २४

४-२५

ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससम्
शाखामृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे १
अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम्
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः २
ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ३
भवत्प्रसादात्सुग्रीवः पितृपैतामहं महत्
वानराणां सुदुष्प्रापं प्राप्तो राज्यमिदं प्रभो ४
भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम्
संविधास्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृज्जनः ५
स्नातोऽय विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि
अर्चयिष्यति रत्नैश्च माल्यैश्च त्वां विशेषतः ६
इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुमितोऽहसि
कुरुष्व स्वामिसंबन्धं वानरान्संप्रहर्षयन् ७
एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा
प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ८
चतुर्दशसमाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम्
न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपालकः ९
सुसमृद्धां गुहां दिव्यां सुग्रीवो वानरर्षभः
प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम् १०
एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत्
इममप्यङ्गदं वीर यौवराज्येऽभिषेचय ११
पूर्वोऽय वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः
प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः १२
नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम्

अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः १३
इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता
प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला १४
कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत
एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम्
अभिषिञ्चस्व राज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय १५
इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः
प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालिताम् १६
तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम्
अभिवाद्य प्रहृष्टानि सर्वतः पर्यवारयन् १७
ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम्
प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः १८
सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान्
भ्रातुरन्तःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः १९
प्रविश्य त्वभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभम्
अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः २०
तस्य पाण्डुरमाजह्रुश्छत्रं हेमपरिष्कृतम्
शुक्ले च बालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे २१
तथा सर्वाणि रत्नानि सर्वबीजौषधानि च
सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्कुसुमानि च २२
शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम्
सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च २३
चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान्बहून्
अक्षतं जातरूपं च प्रियङ्गुमधुसर्पिषी २४
दधि चर्म च वैयाघ्रं वाराही चाप्युपानहौ
समालम्भनमादाय रोचनां समनःशिलाम्
आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्यास्तु षोडश २५
ततस्ते वानरश्रेष्ठं यथाकालं यथाविधि
रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् २६
ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम्

मन्त्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः २७
ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते
प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते २८
प्राङ्मुखं विविधैर्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने
नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः २९
आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः
अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलाः शुभाः ३०
शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चापि काञ्चनैः
शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ३१
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमाञ्जाम्बवान्नलः ३२
अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना
सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ३३
अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुंगवाः
प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टास्तत्र सहस्रशः ३४
रामस्य तु वचः कुर्वन्सुग्रीवो हरिपुंगवः
अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ३५
अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवंगमाः
साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्यपूजयन् ३६
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता
बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिगह्वरे ३७
निवेद्य रामाय तदा महात्मने
महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः
रुमां च भार्यां प्रतिलभ्य वीर्यवा-
नवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ३८
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः २५

४-२६

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम्
आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् १

शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम्
नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम् २
ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम्
मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिजलाश्रयम् ३
तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम्
प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ४
अवसत्तत्र धर्मात्मा राघवः सहलक्ष्मणः
बहुदृश्यदरीकुञ्जे तस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ ५
सुसुखेऽपि बहुद्रव्ये तस्मिन्हि धरणीधरे
वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पापि नाभवत्
हृतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ६
उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं च विशेषतः
आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ७
तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतसम्
तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम्
तुल्यदुःखोऽब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोऽनुनयन्वचः ८
अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि
शोचतो ह्यवसीदन्ति सर्वार्था विदितं हि ते ९
भवान्क्रियापरो लोके भवान्देवपरायणः
आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव १०
न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः
समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमैर्जिह्मकारिणम् ११
समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु
ततः सपरिवारं तं निर्मूलं कुरु राक्षसम् १२
पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलाम्
परिवर्तयितुं शक्तः किमङ्ग पुन रावणम् १३
अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये
दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् १४
लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम्
राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् १५

वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च
सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया १६
एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः
विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् १७
शरत्कालं प्रतीक्षेऽहमियं प्रावृडुपस्थिता
ततः सराष्ट्रं सगणं राक्षसं तं निहन्म्यहम् १८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टो रामस्य लक्ष्मणः
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः १९
एतत्ते सदृशं वाक्यमुक्तं शत्रुनिबर्हण
इदानीमसि काकुत्स्थ प्रकृतिं स्वामुपागतः २०
विज्ञाय ह्यात्मनो वीर्यं तथ्यं भवितुमर्हसि
एतत्सदृशमुक्तं ते श्रुतस्याभिजनस्य च २१
तस्मात्पुरुषशार्दूल चिन्तयञ्शत्रुनिग्रहम्
वर्षारात्रमनुप्राप्तमतिक्रामय राघव २२
नियम्य कोपं प्रतिपाल्यतां शर-
त्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह
वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते
संवर्धयञ्शत्रुवधे समुद्यतः २३
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः २६

४-२७

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च
वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् १
अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः
संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसंनिभैः २
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ३
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः
कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरम् ४
संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वधिकपाण्डुरैः

स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ५
मन्दमारुतनिःश्वासं संध्याचन्दनरञ्जितम्
आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ६
एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता
सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ७
मेघोदरविनिर्मुक्ताः कह्लारसुखशीतलाः
शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ८
एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरधिवासितः
सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ९
मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः
मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः १०
कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरिव ताडितम्
अन्तःस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ११
नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरन्ती प्रतिभाति मे
स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी १२
इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः
अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः १३
क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान्
कुटजान्पश्य सौमित्रे पुष्पितान्गिरिसानुषु
मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान्स्थितान् १४
रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायु-
र्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां
प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् १५
संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः
प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः
अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु
यानानि मार्गेषु न संपतन्ति १६
क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं
नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति

क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्धं
रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य १७
व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पै
र्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम्
मयूरकेकाभिरनुप्रयातं
शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति १८
रसाकुलं षट्पदसंनिकाशं
प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम्
अनेकवर्णं पवनावधूतं
भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् १९
विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः
शैलेन्द्रकूटाकृतिसंनिकाशाः
गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा
मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः २०
मेघाभिकामा परिसंपतन्ती
संमोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः
वातावधूता वरपौण्डरीकी
लम्बेव माला रचिताम्बरस्य २१
निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति
द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति
हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति
कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति २२
जाता वनान्ताः शिखिसुप्रनृत्ता
जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः
जाता वृषा गोषु समानकामा
जाता मही सस्यवनाभिरामा २३
वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति
ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः
प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगाः २४

प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्ध-
माघ्राय हृष्टा वननिर्झरेषु
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः
सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति २५
धारानिपातैरभिहन्यमानाः
कदम्बशाखासु विलम्बमानाः
क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं
शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति २६
अङ्गारचूर्णोत्करसंनिकाशैः
फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः
जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति शाखा
निलीयमाना इव षटपदौघैः २७
तडित्पताकाभिरलंकृताना
मुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम्
विभान्ति रूपाणि बलाहकानां
रणोद्यतानामिव वारणानाम् २८
मार्गानुगः शैलवनानुसारी
संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य
युद्धाभिकामः प्रतिनागशङ्की
मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसंनिवृत्तः २९
मुक्तासकाशं सलिलं पतद्वै
सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम्
हृष्टा विवर्णच्छदना विहंगाः
सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ३०
नीलेषु नीला नववारिपूर्णा
मेघेषु मेघाः प्रविभान्ति सक्ताः
दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः
शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ३१
मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा
वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्राः

रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः
प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ३२
वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना प्रतिनिवर्तते
वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ३३
मासि प्रौष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम्
अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ३४
निवृत्तकर्मायतनो नूनं संचितसंचयः
आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ३५
नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः
मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ३६
इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते
विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ३७
अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः
नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ३८
शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः
रावणश्च महाञ्शत्रुरपारं प्रतिभाति मे ३९
अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान्
प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ४०
अपि चातिपरिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतम्
आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम् ४१
स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम्
उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ४२
तस्मात्कालप्रतीक्षोऽह स्थितोऽस्मि शुभलक्षण
सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ४३
उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते
अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ४४
अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः
कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम्
उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं
प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ४५

यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं
नरेन्द्र कर्ता नचिराद्धरीश्वरः
शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवा-
ञ्जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ४६
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः २७

४-२८
समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम्
सारसारवसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् १
समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम्
अत्यर्थमसतां मार्गमेकान्तगतमानसम् २
निवृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा
प्राप्तवन्तमभिप्रेतान्सर्वानेव मनोरथान् ३
स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम्
विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ४
क्रीडन्तमिव देवेशं नन्दनेऽप्सरसां गणैः
मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ५
उत्सन्नराज्यसंदेशं कामवृत्तमवस्थितम्
निश्चितार्थोऽथतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ६
प्रसाद्य वाक्यैर्मधुरैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः
वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ७
हितं तथ्यं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत्
प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम्
हरीश्वरमुपागम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ८
राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्धिता
मित्राणां संग्रहः शेषस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ९
यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते
तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्धते १०
यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप
समवेतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ११

तद्भवान्वृत्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरत्यये
मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति १२
यस्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते
स कृत्वा महतोऽप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते १३
क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम्
तदिदं वीर कार्यं ते कालातीतमरिंदम १४
न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित्
त्वरमाणोऽपि सन्प्राज्ञस्तव राजन्वशानुगः १५
कुलस्य केतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः
अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः १६
तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव
हरीश्वर हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि १७
न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते
चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः १८
अकर्तुरपि कार्यस्य भवान्कर्ता हरीश्वर
किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च १९
शक्तिमानसि विक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर
कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं नु सज्जसे २०
कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान्
वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञां तु काङ्क्षते २१
प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन तव प्रियम्
तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे २२
न देवा न च गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः
न च यक्षा भयं तस्य कुर्युः किमुत राक्षसाः २३
तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रियकृतस्तथा
रामस्यार्हसि पिङ्गेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् २४
नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे
कस्यचित्सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया २५
तदाज्ञापय कः किं ते कृते वसतु कुत्रचित्
हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोटयग्रतोऽनघ २६

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निवेदितम्
सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् २७
स संदिदेशाभिमतं नीलं नित्यकृतोद्यमम्
दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसंग्रहे २८
यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः
समागच्छन्त्यसंगेन सेनाग्राणि तथा कुरु २९
ये त्वन्तपालाः प्लवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः
समानयन्तु ते सैन्यं त्वरिताः शासनान्मम
स्वयं चानन्तरं सैन्यं भवानेवानुपश्यतु ३०
त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयान्नेह वानरः
तस्य प्राणान्तिको दराडो नात्र कार्या विचारणा ३१
हरींश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो
भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चिताम्
इति व्यवस्थां हरिपुंगवेश्वरो
विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ३२
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाराडे अष्टाविंशः सर्गः २८

४-२९

गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः
वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः १
पाराडुरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमराडलम्
शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् २
कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम्
बुद्ध्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ३
स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान्पुनः
मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ४
आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते
शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ५
दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम्
सारसारवसंघुष्टं विललापार्तया गिरा ६

सारसारवसंनादैः सारसारवनादिनी
याश्रमे रमते बाला साद्य मे रमते कथम् ७
पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान्
कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामपश्यती ८
या पुरा कलहंसानां स्वरेण कलभाषिणी
बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साद्य मे बुध्यते कथम् ९
निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम्
पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति १०
सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च
तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ११
अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम्
न दूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरन्तरः १२
एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः
विहंग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात् १३
ततश्चञ्चूर्य रम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु
ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणोऽग्रजम् १४
तं चिन्तया दुःसहया परीतं
विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी
भ्रातुर्विषादात्परितापदीनः
समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच रामम् १५
किमार्य कामस्य वशंगतेन
किमात्मपौरुष्यपराभवेन
अयं सदा संह्रियते समाधिः
किमत्र योगेन निवर्तितेन १६
क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं
समाधियोगानुगतं च कालम्
सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्व
स्वकर्महेतुं च कुरुष्व हेतुम् १७
न जानकी मानववंशनाथ
त्वया सनाथा सुलभा परेण

न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य
न दह्यते वीरवरार्ह कश्चित् १८
सलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं
स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः
हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं
ससाम धर्मार्थसमाहितं च १९
निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं
क्रियाविशेषो ह्यनुवर्तितव्यः
ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य
कुमार कार्यस्य फलं न चिन्त्यम् २०
अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन्
उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता २१
तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुंधराम्
निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः २२
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः
विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज २३
नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश
विमदा इव मातंगाः शान्तवेगाः पयोधराः २४
जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनः
चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः २५
घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण
नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्तः सहसानघ २६
अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः
अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चन्द्ररश्मिभिः २७
दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः
नवसंगमसव्रीडा जघनानीव योषितः २८
प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररीभिर्विनादिताः
चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाशयाः २९
अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज
उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ३०

इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज
न च पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं वा तथाविधम् ३१
चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः
मम शोकाभितप्तस्य सौम्य सीतामपश्यतः ३२
प्रियाविहीने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते
कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ३३
अनाथो हृतराज्योऽय रावणेन च धर्षितः
दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ३४
इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः
अहं वानरराजस्य परिभूतः परंतप ३५
स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे
कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुद्ध्यते ३६
त्वं प्रविश्य च किष्किन्धां ब्रूहि वानरपुंगवम्
मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ३७
अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम्
आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ३८
शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम्
सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ३९
कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये
तान्मृतानपि क्रव्यादः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ४०
नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे
द्रष्टुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम् ४१
घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे
निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छति ४२
काममेवंगतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे
त्वत्सहायस्य मे वीर न चिन्ता स्यान्नृपात्मज ४३
यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरंजय
समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ४४
वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः
व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुद्ध्यते ४५

सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते
शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ४६
उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वत्स महाबल
मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ४७
न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ४८
एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया
त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबान्धवम् ४९
तदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ
तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ५०
कुरुष्व सत्यं मयि वानरेश्वर
प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम्
मा वालिनं प्रेत्य गतो यमक्षयं
त्वमद्य पश्येर्मम चोदितैः शरैः ५१
स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं
लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम्
चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा
हरीश्वरे मानववंशनाथः ५२

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः २९

४-३०

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वः
शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपम्
नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं
रामानुजः पूर्वजमित्युवाच १
न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते
न मंस्यते कार्यफलानुषङ्गान्
न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं
तथा हि नाभिक्रमतेऽस्य बुद्धिः २
मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्त

स्तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः
हतोऽग्रजं पश्यतु वालिनं स
न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ३
न धारये कोपमुदीर्णवेगं
निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य
हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो
नरेन्द्रपत्न्या विचयं करोतु ४
तमात्तबाणासनमुत्पतन्तं
निवेदितार्थं रणचण्डकोपम्
उवाच रामः परवीरहन्ता
स्ववेक्षितं सानुनयं च वाक्यम् ५
न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत्
पापमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ६
नेदमद्य त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण
तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च संगतम् ७
सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन्
वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ८
सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः
प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ९
ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः
लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः १०
शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमः
प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव ११
यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम्
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्त्वा रामानुजस्तदा १२
कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः कोपाग्निना वृतः
प्रभञ्जन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्तदा १३
सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन्बहून्
पर्यस्यन्गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगतः १४
शिलाश्च शकलीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः

दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतम् १५
तामपश्यद्बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम्
दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसंकटे १६
रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः
ददर्श वानरान्भीमान्किष्किन्धाया बहिश्चरान् १७
शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान्
जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वतान्तरे १८
तान्गृहीतप्रहरणान्हरीन्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः
बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विन्धन इवानलः १९
तं ते भयपरीताङ्गाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवंगमाः
कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विद्रुता दिशः २०
ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुंगवाः
क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् २१
तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषो रहः
न तेषां कपिवीराणां शुश्राव वचनं तदा २२
ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः
गिरिकुञ्जरमेघाभा नगर्या निर्ययुस्तदा २३
नखदंष्ट्रायुधा घोराः सर्वे विकृतदर्शनाः
सर्वे शार्दूलदर्पाश्च सर्वे च विकृताननाः २४
दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः
केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः २५
कृत्स्नां हि कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः
अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् २६
ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखान्तरात्
निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा २७
सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजं चार्तमात्मवान्
बुद्ध्वा कोपवशं वीरः पुनरेव जगाम सः २८
स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः
बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः २९
बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान्

स्वतेजोविषसंघातः पञ्चास्य इव पन्नगः ३०
तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम्
समासाद्याङ्गदस्त्रासाद्विषादमगमद्भृशम् ३१
सोऽङ्गदं रोषताम्राक्षः संदिदेश महायशाः
सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ३२
एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिंदमः
भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ३३
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत्
पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ३४
ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनिसमस्वनम्
सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ३५
तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः
मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलस्रग्विभूषणः ३६
अथाङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ
मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य संमतोदारदर्शिनौ ३७
प्लक्षश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणावर्थधर्मयोः
वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ३८
प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सामनिश्चितैः
आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ३९
सत्यसंधौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ
वयस्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ४०
तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः
यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान्मुञ्चन्ति वानराः ४१
स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः
व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ४२
तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः सह बन्धुभिः
राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः ४३
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः सर्गः ३०

४-३१

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह
लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् १
सचिवानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम्
मन्त्रज्ञान्मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितः २
न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम्
लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ३
असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः
मम दोषानसंभूताञ्श्रावितो राघवानुजः ४
अत्र तावद्यथाबुद्धि सर्वैरेव यथाविधि
भवद्भिर्निश्चयस्तस्य विज्ञेयो निपुणं शनैः ५
न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात्
मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ६
सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनम्
अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ७
अतोनिमित्तं त्रस्तोऽह रामेण तु महात्मना
यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ८
सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हनुमान्हरिपुंगवः
उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम् ९
सर्वथा नैतदाश्चर्यं यत्त्वं हरिगणेश्वर
न विस्मरसि सुस्निग्धमुपकारकृतं शुभम् १०
राघवेण तु शूरेण भयमुत्सृज्य दूरतः
त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ११
सर्वथा प्रणयात्क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः
भ्रातरं स प्रहितवाँल्लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् १२
त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदां वर
फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छिवा १३
निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका
प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च १४
प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुंगव
त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः १५

आर्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात्
वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः १६
कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम्
अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् १७
नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो अवश्यं पार्थिवो हितम्
अत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः १८
अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः
सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् १९
न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्य पुनर्भवेत्
पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः २०
तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः
राजंस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भार्येव तद्वशे २१
न रामरामानुजशासनं त्वया
कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितुम्
मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं
सराघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः २२
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ३१

४-३२

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा
प्रविवेश गुहां घोरां किष्किन्धां रामशासनात् १
द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः
बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः २
निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम्
बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन् ३
स तां रत्नमयीं श्रीमान्दिव्यां पुष्पितकाननाम्
रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ४
हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्योपशोभिताम्
सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ५
देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः

दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ६
चन्दनागरुपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिनाम्
मैरेयाणां मधूनां च संमोदितमहापथाम् ७
विन्ध्यमेरुगिरिप्रस्थैः प्रासादैर्नैकभूमिभिः
ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ८
अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च
गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ९
विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः
वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः १०
कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा
दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ११
एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम्
ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः १२
पाण्डुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च
प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च १३
पाण्डुरेण तु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदम्
वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् १४
शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः
सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् १५
महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसंनिभैः
दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः १६
हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः
दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् १७
सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः
अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः १८
स सप्त कक्ष्या धर्मात्मा यानासनसमावृताः
प्रविश्य सुमहद्गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् १९
हैमराजतपर्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः
महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्रोपशोभितम् २०
प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वरम्

तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समगीतपदाक्षरम् २१
बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः
स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः २२
दृष्ट्वाभिजनसम्पन्नाश्चित्रमाल्यकृतस्रजः
वरमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः २३
नातृप्तान्नाति च व्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान्
सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः २४
ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने
महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसंनिभम् २५
दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम्
दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम्
दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमदाभिः समावृतम् २६
रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं
वरासनस्थो वरहेमवर्णः
ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं
विशालनेत्रः सुविशालनेत्रम् २७श्ट ख्म
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ३२

४-३३

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम्
सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः १
क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा
भ्रातुर्व्यसनसंतप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् २
उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम्
महान्महेन्द्रस्य यथा स्वलंकृत इव ध्वजः ३
उत्पतन्तमनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः
सुग्रीवं गगने पूर्णं चन्द्रं तारागणा इव ४
संरक्तनयनः श्रीमान्विचचाल कृताञ्जलि
बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ५
रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम्

अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ६
सत्त्वाभिजनसम्पन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः
कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ७
यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम्
मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ८
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं तु गवानृते
आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ९
पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः
कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर १०
गीतोऽय ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः
दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तं निबोध प्लवंगम ११
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः १२
अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर
पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् १३
ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर
सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता १४
स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः
न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् १५
महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना
हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना १६
कृतं चेन्नाभिजानीषे रामस्याक्लिष्टकर्मणः
सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् १७
न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः १८
न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुका
च्च्युताञ्शरान्पश्यसि वज्रसंनिभान्
ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी
न रामकार्यं मनसाप्यवेक्षसे १९

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३

४-३४

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा
अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना १
नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषमर्हति
हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः २
नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः
नैवानृतकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः ३
उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः
रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ४
रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम्
प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परंतप ५
सुदुःखं शायितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम्
प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ६
घृताच्यां किल संसक्तो दश वर्षाणि लक्ष्मण
अहोऽमन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ७
स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदां वरः
विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः ८
देहधर्मं गतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण
अवितृप्तस्य कामेषु रामः क्षन्तुमिहार्हति ९
न च रोषवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण
निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा १०
सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ
अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति वश्यताम् ११
प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थे समाहिता
महान्रोषसमुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम् १२
रुमां मां कपिराज्यं च धनधान्यवसूनि च
रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम १३
समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम्
शशाङ्कमिव रोहिण्या निहत्वा रावणं रणे १४

शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल रक्षसाम्
अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च १५
अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान्राक्षसान्कामरूपिणः
न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हृता १६
ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण
रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः १७
एवमाख्यातवान्वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः
आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्य ब्रवीम्यहम् १८
त्वत्सहायनिमित्तं वै प्रेषिता हरिपुंगवाः
आनेतुं वानरान्युद्धे सुबहून्हरियूथपान् १९
तांश्च प्रतीक्षमाणोऽय विक्रान्तान्सुमहाबलान्
राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः २०
कृता तु संस्था सौमित्रे सुग्रीवेण यथा पुरा
अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः २१
ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च
अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिंदम
कोटयोऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसाम् २२
तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपा
त्क्षतजनिभे नयने निरीक्षमाणाः
हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं
प्रथमभयस्य हि शङ्किताः स्म सर्वाः २३
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ३४

४-३५

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम्
मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः १
तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः
लक्ष्मणात्सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् २
ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत्
चिच्छेद विमदश्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः ३

स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ४
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम्
रामप्रसादात्सौमित्रे पुनः प्राप्तमिदं मया ५
कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा
तादृशं विक्रमं वीर प्रतिकर्तुमरिंदम ६
सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम्
सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ७
सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः
शैलश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ८
धनुर्विस्फारमाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण
सशैला कम्पिता भूमिः सहायैस्तस्य किं नु वै ९
अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽह नरर्षभ
गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरःसरम् १०
यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा
प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ११
इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः
अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चेदमुवाच ह १२
सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर
त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः १३
यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचमुत्तमम्
अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् १४
सहायेन च सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान्
वधिष्यति रणे शत्रूनचिरान्नात्र संशयः १५
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः
उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् १६
दोषज्ञः सति सामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति
वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम १७
सदृशश्चासि रामस्य विक्रमेण बलेन च
सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुंगव १८

किं तु शीघ्रमितो वीर निष्क्राम त्वं मया सह
सान्त्वयस्व वयस्यं च भार्याहरणदुःखितम् १९
यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम्
मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसि २०
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५

४-३६

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना
हनुमन्तं स्थितं पार्श्वे सचिवं वाक्यमब्रवीत् १
महेन्द्रहिमवद्विन्ध्यकैलासशिखरेषु च
मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः २
तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु सर्वशः
पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमस्यां तु ये दिशि ३
आदित्यभवने चैव गिरौ संध्याभ्रसंनिभे
पद्मतालवनं भीमं संश्रिता हरिपुंगवाः ४
अञ्जनाम्बुदसंकाशाः कुञ्जरप्रतिमौजसः
अञ्जने पर्वते चैव ये वसन्ति प्लवंगमाः ५
मनःशिलागुहावासा वानराः कनकप्रभाः
मेरुपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः ६
तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते ये महारुणे
पिबन्तो मधु मैरेयं भीमवेगाः प्लवंगमाः ७
वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च
तापसानां च रम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ८
तांस्तांस्त्वमानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान्
सामदानादिभिः कल्पैराशु प्रेषय वानरान् ९
प्रेषिताः प्रथमं ये च मया दूता महाजवाः
त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीन्संप्रेषयापरान् १०
ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः
इहानयस्व तान्सर्वाञ्शीघ्रं तु मम शासनात् ११
अहोभिर्दशभिर्ये च नागच्छन्ति ममाज्ञया

हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः १२
शतान्यथ सहस्राणि कोटयश्च मम शासनात्
प्रयान्तु कपिसिंहानां दिशो मम मते स्थिताः १३
मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवाम्बरम्
घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः १४
ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः
आनयन्तु हरीन्सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम १५
तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः
दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान्प्रेषयामास वानरान् १६
ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रिज्योतिरध्वगाः
प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन वै १७
ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरित्सु च
वानरा वानरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन् १८
मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः
सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयदर्शिनः १९
ततस्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाजवाः
तिस्रः कोटयः प्लवंगानां निर्ययुर्यत्र राघवः २०
अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन्गिरिवरे रताः
तप्तहेमसमाभासास्तस्मात्कोटयो दश च्युताः २१
कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम्
ततः कोटिसहस्राणि वानराणामुपागमन् २२
फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः
तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत २३
अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम्
विन्ध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन्द्रुतम् २४
क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः
नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते २५
वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाजवाः
आगच्छद्वानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् २६
ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान्

ते वीरा हिमवच्छैलं ददृशुस्तं महाद्रुमम् २७
तस्मिन्गिरिवरे रम्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा
सर्वदेवमनस्तोषो बभौ दिव्यो मनोहरः २८
अन्नविष्यन्दजातानि मूलानि च फलानि च
अमृतस्वादुकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः २९
तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम्
यः कश्चित्सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः ३०
तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः
औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरियूथपाः ३१
तस्माच्च यज्ञायतनात्पुष्पाणि सुरभीणि च
आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ३२
ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान्
संचोदयित्वा त्वरितं यूथानां जग्मुरग्रतः ३३
ते तु तेन मुहूर्तेन यूथपाः शीघ्रकारिणः
किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ३४
ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलं मूलं च वानराः
तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन् ३५
सर्वे परिगताः शैलाः समुद्राश्च वनानि च
पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपयान्ति ते ३६
एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः
प्रतिजग्राह च प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ३७

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ३६

४-३७

प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतम्
वानरान्सान्त्वयित्वा च सर्वानेव व्यसर्जयत् १
विसर्जयित्वा स हरीञ्शूरांस्तान्कृतकर्मणः
मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् २
स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम्
अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन्

किष्किन्धाया विनिष्क्राम यदि ते सौम्य रोचते ३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम्
सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह
एवं भवतु गच्छामः स्थेयं त्वच्छासने मया ४
तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम्
विसर्जयामास तदा तारामन्याश्च योषितः ५
एतेत्युच्चैर्हरिवरान्सुग्रीवः समुदाहरत् ६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः
बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः ७
तानुवाच ततः प्राप्तान्राजार्कसदृशप्रभः
उपस्थापयत क्षिप्रं शिबिकां मम वानराः ८
श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः
समुपस्थापयामासुः शिबिकां प्रियदर्शनाम् ९
तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिबिकां वानराधिपः
लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् १०
इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसंनिभम्
बृहद्भिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः ११
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि
शुक्लैश्च बालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः १२
शङ्खभेरीनिनादैश्च बन्दिभिश्चाभिवन्दितः
निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् १३
स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः १४
स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम्
अवातरन्महातेजाः शिबिकायाः सलक्ष्मणः १५
आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत्
कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन्वानराश्चभवंस्तथा १६
तटाकमिव तद्दृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजम्
वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् १७
पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम्

प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे १८
परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत्
तं निषण्णं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीद्वचः १९
धर्ममर्थं च कामं च काले यस्तु निषेवते
विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम २०
हित्वा धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते
स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते २१
अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः
त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते २२
उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुविनाशन
संचिन्त्यतां हि पिङ्गेश हरिभिः सह मन्त्रिभिः २३
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् २४
प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम्
त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया २५
तव देव प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर
कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां स दूषकः २६
एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन
प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् २७
ऋक्षाश्चावहिताः शूरा गोलाङ्गूलाश्च राघव
कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः २८
देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः
स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव २९
शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च प्लवंगमाः
अयुतैश्चावृता वीराः शङ्कुभिश्च परंतप ३०
अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्तैश्च वानराः
समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः ३१
आगमिष्यन्ति ते राजन्महेन्द्रसमविक्रमाः
मेरुमन्दरसंकाशा विन्ध्यमेरुकृतालयाः ३२
ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं ये सबान्धवम्
निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ३३

ततस्तमुद्योगमवेद्य बुद्धिमा
न्हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः
बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः
प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ३४
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

४-३८

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् १
यदिन्द्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भवेद्भुवि
आदित्यो वा सहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः २
चन्द्रमा रश्मिभिः कुर्यात्पृथिवीं सौम्य निर्मलाम्
त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रतिकुर्यात्परंतप ३
एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम्
जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम् ४
त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेतास्मि सकलानरीन्
त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ५
जहारात्मविनाशाय वैदेहीं राक्षसाधमः
वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम् ६
नचिरात्तं हनिष्यामि रावणं निशितैः शरैः
पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवारिहा ७
एतस्मिन्नन्तरे चैव रजः समभिवर्तत
उष्णां तीव्रां सहस्रांशोश्छादयद्गगने प्रभाम् ८
दिशः पर्याकुलाश्चासन्रजसा तेन मूर्छिताः
चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ९
ततो नगेन्द्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः
कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवंगमैः १०
निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः
कोटीशतपरीवारैः कामरूपिभिरावृता ११
नादेयैः पार्वतीयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः

हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनचारिभिः १२
तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः
पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्मेरुकृतालयैः १३
कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा
वीरः शतबलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत १४
ततः काञ्चनशैलाभस्ताराया वीर्यवान्पिता
अनेकैर्दशसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत १५
पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः
बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः १६
अनीकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः
पिता हनुमतः श्रीमान्केसरी प्रत्यदृश्यत १७
गोलाङ्गूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत १८
ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः
वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत १९
महाचलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः
आजगाम महावीर्यस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः २०
नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामाथ यूथपः
अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः २१
दरीमुखश्च बलवान्यूथपोऽभ्याययौ तदा
वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समुपस्थितः २२
मैन्दश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ
कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् २३
ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च
पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः २४
ततः पद्मसहस्रेण वृतः शङ्कुशतेन च
युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः २५
ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिर्भीमपराक्रमः
पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः प्रत्यदृश्यत २६
इन्द्रजानुः कपिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत

एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः २७
ततो रम्भस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसंनिभः
अयुतेन वृतश्चैव सहस्रेण शतेन च २८
ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः
प्रत्यदृश्यत कोटिभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली २९
कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः
वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान्प्रत्यदृश्यत ३०
नलश्चापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः
कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च ३१
शरभः कुमुदो वह्निर्वानरो रम्भ एव च
एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ३२
आवृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च
आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः
अभ्यवर्तन्त सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ३३
कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रहृष्टा बलशालिनः
शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयन् ३४
अपरे वानरश्रेष्ठाः संगम्य च यथोचितम्
सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ३५
सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तान्वानरर्षभान्
निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ३६
यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु
वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः
निवेशयित्वा विधिवद्बलानि
बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ३७

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ३८

४-३९

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः
उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् १
आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः

वानरेन्द्रा महेन्द्राभा ये मद्विषयवासिनः २
त इमे बहुसाहस्रैर्हरिभिर्भीमविक्रमैः
आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसंनिभाः ३
ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लमाः
पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ४
पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः
कोटयग्रश इमे प्राप्ता वानरास्तव किंकराः ५
निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः
अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यन्त्यरिंदम ६
यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम्
तत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ७
काममेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः
तथापि तु यथातत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ८
तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ९
ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा
स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन्वसति रावणः १०
अधिगम्य च वैदेहीं निलयं रावणस्य च
प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन्काले सह त्वया ११
नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः
त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर १२
त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम्
त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम वीर न संशयः १३
सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित्
भवानस्मद्धिते युक्तः सुकृतार्थोऽथवित्तमः १४
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम्
अब्रवीद्रामसांनिध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः
शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरम् १५
सोमसूर्यात्मजैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तम
देशकालनयैर्युक्तः कार्याकार्यविनिश्चये १६

वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्
अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् १७
तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च
मार्गध्वं गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च १८
नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा
कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम् १९
सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम्
महीं कालमहीं चैव शैलकाननशोभिताम् २०
ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान्काशिकोसलान्
मागधांश्च महाग्रामान्पुण्ड्रान्वङ्गांस्तथैव च २१
पत्तनं कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम्
सर्वमेतद्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः २२
रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषाम्
समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च २३
मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदायताम्
कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः २४
घोरा लोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः
अक्षया बलवन्तश्च पुरुषाः पुरुषादकाः २५
किराताः कर्णचूडाश्च हेमाङ्गाः प्रियदर्शनाः
आममीनाशनास्तत्र किराता द्वीपवासिनः २६
अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः
एतेषामालयाः सर्वे विचेयाः काननौकसः २७
गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च
रत्नवन्तं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् २८
सुवर्णरूप्यकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम्
यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः २९
दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः
एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ३०
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः
ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान्द्रष्टुमर्हथ ३१

तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णन्ति नित्यशः
ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ३२
तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम्
अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ३३
ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम्
गता द्रक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ३४
गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम्
तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ३५
तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः
शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ३६
ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति
अभितप्ताश्च सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ३७
ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम्
गता द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः ३८
तस्य मध्ये महाञ्श्वेत ऋषभो नाम पर्वतः
दिव्यगन्धैः कुसुमितै राजतैश्च नगैर्वृतः ३९
सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः
नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ४०
विबुधाश्चारणा यक्षाः किंनराः साप्सरोगणाः
हृष्टाः समभिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसवः ४१
क्षीरोदं समतिक्रम्य ततो द्रक्ष्यथ वानराः
जलोदं सागरश्रेष्ठं सर्वभूतभयावहम् ४२
तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत्
अस्याहुस्तन्महावेगमोदनं सचराचरम् ४३
तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम्
श्रूयते चासमर्थानां दृष्ट्वा तद्वडवामुखम् ४४
स्वादूदस्योत्तरे देशे योजनानि त्रयोदश
जातरूपशिलो नाम महान्कनकपर्वतः ४५
आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वभूतनमस्कृतम्
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ४६

त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः
स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः ४७
पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्त्रिदशेश्वरैः
ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ४८
तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता
जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका ४९
सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः
जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसंनिभैः ५०
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम्
शृङ्गं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ५१
तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे
द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ५२
उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः
दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ५३
तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः
प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ५४
अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते
यस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ५५
शैलस्य तस्य कुञ्जेषु कन्दरेषु वनेषु च
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ५६
काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः
आविष्टा तेजसा संध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ५७
ततः परमगम्या स्याद्दिक्पूर्वा त्रिदशावृता
रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तिमिरावृता ५८
शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु वनेषु च
ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी ५९
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ६०
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च
मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ६१

ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम
सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ६२
महेन्द्रकान्तां वनषण्डमण्डितां
दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः
अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां
ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ६३
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९

४-४०

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम्
दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् १
नीलमग्निसुतं चैव हनुमन्तं च वानरम्
पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महाकपिम् २
सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च
गजं गवाक्षं गवयं सुषेणमृषभं तथा ३
मैन्दं च द्विविदं चैव विजयं गन्धमादनम्
उल्कामुखमसङ्गं च हुताशनसुतावुभौ ४
अङ्गदप्रमुखान्वीरान्वीरः कपिगणेश्वरः
वेगविक्रमसम्पन्नान्संदिदेश विशेषवित् ५
तेषामग्रेसरं चैव महद्बलमसंगगम्
विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशम् ६
ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुगर्माः
कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां तानुदाहरत् ७
सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतावृतम्
नर्मदां च नदीं दुर्गां महोरगनिषेविताम् ८
ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णावेणीं महानदीम्
वरदां च महाभागां महोरगनिषेविताम् ९८
मेखलानुत्कलांश्चैव दशार्णनगराण्यपि
अवन्तीमभ्रवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत १०
विदर्भानृषिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि

तथा बङ्गान्कलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः ११
अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम्
नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत १२
तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान्पाण्ड्यान्सकेरलान्
अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः १३
विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः
सचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः १४
ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलां शिवाम्
तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहृतामप्सरोगणैः १५
तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसम्
द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् १६
ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना
ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् १७
सा चन्दनवनैर्दिव्यैः प्रच्छन्ना द्वीपशालिनी
कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते १८
ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम्
युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः १९
ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम्
अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः २०
चित्रनानानगः श्रीमान्महेन्द्रः पर्वतोत्तमः
जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् २१
नानाविधैर्नगैः फुल्लैर्लताभिश्चोपशोभितम्
देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च सेवितम् २२
सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं सुमनोहरम्
तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु २३
द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः
अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः
तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः २४
स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः
राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः २५

दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी
अङ्गारकेति विख्याता छायामाक्षिप्य भोजनी २६
तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान्समुद्रे शतयोजने
गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः २७
चन्द्रसूर्यांशुसंकाशः सागराम्बुसमावृतः
भ्राजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव २८
तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः
श्वेतं राजतमेकं च सेवते यं निशाकरः २९
न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः
प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गत वानराः ३०
तमतिक्रम्य दुर्धर्षाः सूर्यवान्नाम पर्वतः
अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ३१
ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः
सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ३२
तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च
मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः ३३
तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः
अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ३४
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम्
शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ३५
तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी
विशालरथ्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता
रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः ३६
सर्पराजो महाघोरो यस्यां वसति वासुकिः
निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ३७
तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितः
सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ३८
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम्
दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ३९
न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्प्रष्टव्यं च कदाचन

रोहिता नाम गन्धर्वा घोरा रक्षन्ति तद्वनम् ४०
तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः
शैलूषो ग्रामणीर्भिक्षुः शुभ्रो बभ्रुस्तथैव च ४१
अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्तत्र स्वर्गजितः स्थिताः
ततः परं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः
राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसा वृता ४२
एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुंगवाः
शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ४३
सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते
गतिं विदित्वा वैदेह्याः संनिवर्तितुमर्हथ ४४
यस्तु मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति
मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ४५
ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः
कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ४६
अमितबलपराक्रमा भवन्तो
विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः
मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं
तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ४७
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ४०

४-४१

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तान्हरीन्दक्षिणां दिशम्
बुद्धिविक्रमसम्पन्नान्वायुवेगसमाप्लवे १
अथाहूय महातेजाः सुषेणं नाम यूथपम्
तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् २
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च
साहाय्यं कुरु रामस्य कृत्येऽस्मिन्समुपस्थिते ३
वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम्
८अभिगच्छ दिशं सौम्य पश्चिमां वारुणीं प्रभो ४
सुराष्ट्रान्सहबाह्लीकाञ्शूराभीरांस्तथैव च

स्फीताञ्जनपदान्रम्यान्विपुलानि पुराणि च ५
पुंनागगहनं कुक्षिं बकुलोद्दालकाकुलम्
तथा केतकषण्डांश्च मार्गध्वं हरियूथपाः ६
प्रत्यक्स्रोतोगमाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः
तापसानामरण्यानि कान्तारा गिरयश्च ये ७
गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम्
ततः पश्चिममासाद्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ
तिमिनक्रायुतजलमक्षोभ्यमथ वानराः ८
ततः केतकषण्डेषु तमालगहनेषु च
कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ९
तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च
मरीचिपत्तनं चैव रम्यं चैव जटीपुरम् १०
अवन्तीमङ्गलोपां च तथा चालक्षितं वनम्
राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ११
सिन्धुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वतः
महान्हेमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः १२
तस्य प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः
तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीडान्यारोपयन्ति ते १३
तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च ये
दृप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिःस्वनाः
विचरन्ति विशालेऽस्मिस्तोयपूर्णे समन्ततः १४
तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम्
सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः १५
कोटिं तत्र समुद्रे तु काञ्चनीं शतयोजनाम्
दुदर्शां पारियात्रस्य गता द्रक्ष्यथ वानराः १६
कोटयस्तत्र चतुर्विंशद्गन्धर्वाणां तरस्विनाम्
वसन्त्यग्निनिकाशानां घोराणां कामरूपिणाम् १७
नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः
नादेयं च फलं तस्माद्देशात्किंचित्प्लवंगमैः १८
दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववन्तो महाबलाः

फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः १९
तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी
न हि तेभ्यो भयं किंचित्कपित्वमनुवर्तताम् २०
चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवान्नाम पर्वतः
तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा २१
तत्र पञ्चजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवम्
आजहार ततश्चक्रं शङ्खं च पुरुषोत्तमः २२
तस्य सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः २३
योजनानि चतुःषष्टिर्वराहो नाम पर्वतः
सुवर्णशृङ्गः सुश्रीमानगाधे वरुणालये २४
तत्र प्राग्ज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम्
यस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः २५
तस्य सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः २६
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरनिर्दरः
पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रस्रवणायुतः २७
तं गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्वतः
अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः २८
तस्मिन्हरिहयः श्रीमान्महेन्द्रः पाकशासनः
अभिषिक्तः सुरै राजा मेघवान्नाम पर्वतः २९
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम्
षष्टिं गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ३०
तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वतः
जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ३१
तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तमपर्वतः
आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ३२
तेनैवमुक्तः शैलेन्द्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः
मत्प्रसादाद्भविष्यन्ति दिवा रात्रौ च काञ्चनाः ३३
त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः

ते भविष्यन्ति रक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ३४
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्च दिवौकसः
आगम्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तमपर्वतम् ३५
आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्योऽभिपूजितः
अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ३६
योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः
मुहूर्तार्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयम् ३७
शृङ्गे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसंनिभम्
प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ३८
शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः
निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ३९
अन्तरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान्
जातरूपमयः श्रीमान्भ्राजते चित्रवेदिकः ४०
तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरःसु च सरित्सु च
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ४१
तत्र तिष्ठति धर्मात्मा तपसा स्वेन भावितः
मेरुसावर्णिरित्येव ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ४२
प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसंनिभः
प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलद्यं प्रति ४३
एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये
कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ४४
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ४५
अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च
अस्तं पर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत ४६
ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम
सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ४७
श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः
गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ४८
भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्वकर्मसु

प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् ४९
दृष्टायां तु नरेन्द्रस्य पत्न्याममिततेजसः
कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ५०
अतोऽन्यदपि यत्किंचित्कार्यस्यास्य हितं भवेत्
संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ५१
ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवंगमाः
सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य
आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपं ते
जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ५२
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

४-४२

ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम्
वीरं शतबलिं नाम वानरं वानरर्षभः १
उवाच राजा मन्त्रज्ञः सर्ववानरसंमतम्
वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा २
वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम्
वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिः ३
दिशं ह्युदीचीं विक्रान्तां हिमशैलावतंसकाम्
सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दिताम् ४
अस्मिन्कार्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये
ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वराः ५
कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना
तस्य चेत्प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ६
एतां बुद्धिं समास्थाय दृश्यते जानकी यथा
तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ७
अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः
अस्मासु चागतप्रीती रामः परपुरंजयः ८
इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च
भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसम्पदा ९

तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च
प्रस्थलान्भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः १०
काम्बोजान्यवनांश्चैव शकानारट्टकानपि
बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टङ्कणान् ११
चीनान्परमचीनांश्च नीहारांश्च पुनः पुनः
अन्विष्य दरदांश्चैव हिमवन्तं विचिन्वथ १२
लोध्रपद्मकषण्डेषु देवदारुवनेषु च
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १३
ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम्
कालं नाम महासानुं पर्वतं तं गमिष्यथ १४
महत्सु तस्य शृङ्गेषु निर्दरेषु गुहासु च
विचिनुध्वं महाभागां रामपत्नीं यशस्विनीम् १५
तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम्
ततः सुदर्शनं नाम पर्वतं गन्तुमर्हथ १६
तस्य काननषण्डेषु निर्दरेषु गुहासु च
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १७
तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम्
अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् १८
तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम्
कैलासं पाण्डुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ १९
तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम्
कुबेरभवनं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा २०
विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला
हंसकारण्डवाकीर्णा अप्सरोगणसेविता २१
तत्र वैश्रवणो राजा सर्वभूतनमस्कृतः
धनदो रमते श्रीमान्गुह्यकैः सह यक्षराट् २२
तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च
रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः २३
क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम्
रप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् २४

वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः
देवैरप्यर्चिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः २५
क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च
निर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः २६
क्रौञ्चस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः
अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् २७
न गतिस्तत्र भूतानां देवदानवरक्षसाम्
स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः २८
क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः
मयस्य भवनं तत्र दानवस्य स्वयं कृतम् २९
मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकन्दरः
स्त्रीणामश्वमुखीनां च निकेतास्तत्र तत्र तु ३०
तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम्
सिद्धा वैखानसास्तत्र वालखिल्याश्च तापसाः ३१
वन्द्यास्ते तु तपःसिद्धास्तापसा वीतकल्मषाः
प्रष्टव्याश्चापि सीतायाः प्रवृत्तिं विनयान्वितैः ३२
हेमपुष्करसंछन्नं तत्र वैखानसं सरः
तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः ३३
औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः
गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ३४
तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम्
अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादिमत् ३५
गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते
विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ३६
तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा
उभयोस्तीरयोर्यस्याः कीचका नाम वेणवः ३७
ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान्प्रत्यानयन्ति च
उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ३८
ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः
नीलवैदूर्यपत्राढ्या नद्यस्तत्र सहस्रशः ३९

रक्तोत्पलवनैश्चात्र मरिडताश्च हिररामयैः
तरुणादित्यसदृशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ४०
महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः
नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः ४१
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः
उद्भूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ४२
सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः
जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ४३
नित्यपुष्पफलाश्चात्र नगाः पत्ररथाकुलाः
दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान्स्रवन्ति च ४४
नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः
मुक्तावैदूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ४५
स्त्रीणां यान्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च
सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ४६
महार्हाणि विचित्राणि हैमान्यन्ये नगोत्तमाः
शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ४७
मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः
पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ४८
स्त्रियश्च गुणसम्पन्ना रूपयौवनलक्षिताः
गन्धर्वाः किंनराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा
रमन्ते सहितास्तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ४९
सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः
सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सहयोषितः ५०
गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वनः
श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोहरः ५१
तत्र नामुदितः कश्चिन्नास्ति कश्चिदसत्प्रियः
अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ५२
समतिक्रम्य तं देशमुत्तरस्तोयसां निधिः
तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ५३
इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये

देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं गतम् ५४
स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते
सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता ५५
भगवानपि विश्वात्मा शम्भुरेकादशात्मकः
ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ५६
न कथंचन गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः
अन्येषामपि भूतानां नातिक्रामति वै गतिः ५७
स हि सोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः
तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्तितुमर्हथ ५८
एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुंगवाः
अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ५९
सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम्
यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ६०
ततः कृतं दाशरथेर्महत्प्रियं
महत्तरं चापि ततो मम प्रियम्
कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा
विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ६१
ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा
मयार्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः
चरिष्यथोर्वीं प्रतिशान्तशत्रवः
सहप्रिया भूतधराः प्लवंगमाः ६२
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

४-४३

विशेषेण तु सुग्रीवो हनुमत्यर्थमुक्तवान्
स हि तस्मिन्हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽथसाधने १
न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये
नाप्सु वा गतिसंगं ते पश्यामि हरिपुंगव २
सासुराः सहगन्धर्वाः सनागनरदेवताः
विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ३

गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे
पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ४
तेजसा वापि ते भूतं समं भुवि न विद्यते
तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवोपपादय ५
त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः
देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपरिडत ६
ततः कार्यसमासंगमवगम्य हनूमति
विदित्वा हनुमन्तं च चिन्तयामास राघवः ७
सर्वथा निश्चितार्थोऽय हनूमति हरीश्वरः
निश्चितार्थतरश्चापि हनूमान्कार्यसाधने ८
तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः
भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ९
तं समीद्त्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम्
कृतार्थ इव संवृत्तः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः १०
ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम्
अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ११
अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा
मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नानुपश्यति १२
व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः
सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे १३
स तद्गृह्य हरिश्रेष्ठः स्थाप्य मूर्ध्नि कृताञ्जलि
वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगोत्तमः १४
स तत्प्रकर्षन्हरिणां बलं मह-
द्बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः
गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमराडलः
शशीव नद्मत्रगणोपशोभितः१५
अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं
हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः
पवनसुत यथाभिगम्यते सा
जनकसुता हनुमंस्तथा कुरुष्व १६

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

४-४४

तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः
शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे १
रामः प्रस्रवणे तस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः
प्रतीक्षमाणस्तं मासं यः सीताधिगमे कृतः २
उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम्
प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतबलिस्तदा ३
पूर्वां दिशं प्रति ययौ विनतो हरियूथपः ४
ताराङ्गदादिसहितः प्लवगः पवनात्मजः
अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः ५
पश्चिमां तु दिशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः
प्रतस्थे हरिशार्दूलो भृशं वरुणपालिताम् ६
ततः सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथातथम्
कपिसेनापतीन्मुख्यान्मुमोद सुखितः सुखम् ७
एवं संचोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः
स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ८
नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः
क्ष्वेलन्तो धावमानाश्च ययुः प्लवगसत्तमाः
आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ९
अहमेको हनिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे
ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् १०
वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयतामिति
एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ११
विधमिष्याम्यहं वृक्षान्दारयिष्याम्यहं गिरीन्
धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् १२
अहं योजनसंख्यायाः प्लविता नात्र संशयः
शतं योजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहम् १३
भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च

पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः १४
इत्येकैकं तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः
ऊचुश्च वचनं तस्मिन्हरिराजस्य संनिधौ १५
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४

४-४५

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत्
कथं भवान्विजानीते सर्वं वै मण्डलं भुवः १
सुग्रीवस्तु ततो राममुवाच प्रणतात्मवान्
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण नरर्षभ २
यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम्
परिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ३
तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति
विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ४
ततोऽह तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत्
न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ५
ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम्
तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातृशोकविषार्दितः ६
अथाहं कृतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः
शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मया कृता
अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो मया विनशेदिति ७
ततोऽहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते
राज्यं च सुमहत्प्राप्तं तारा च रुमया सह
मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगतज्वरः ८
आजगाम ततो वाली हत्वा तं दानवर्षभम्
ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद्भययन्त्रितः ९
स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः
परिकालयते क्रोधाद्धावन्तं सचिवैः सह १०
ततोऽह वालिना तेन सानुबन्धः प्रधावितः
नदीश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च ११
आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया

अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत्तदा १२
ततः पूर्वामहं गत्वा दक्षिणामहमाश्रितः
दिशं च पश्चिमां भूयो गतोऽस्मि भयशङ्कितः
उत्तरां तु दिशं यान्तं हनुमान्मामथाब्रवीत् १३
इदानीं मे स्मृतं राजन्यथा वाली हरीश्वरः
मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले १४
प्रविशेद्यदि वा वाली मूर्धास्य शतधा भवेत्
तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति १५
ततः पर्वतमासाद्य ऋश्यमूकं नृपात्मज
न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात्तदा १६
एवं मया तदा राजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितम्
पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं गुहामस्म्यागतस्ततः १७
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५

४-४६

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपियूथपाः
व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जसा १
सरांसि सरितः कक्षानाकाशं नगराणि च
नदीदुर्गांस्तथा शैलान्विचिन्वन्ति समन्ततः २
सुग्रीवेण समाख्यातान्सर्वे वानरयूथपाः
प्रदेशान्प्रविचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ३
विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः
समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ४
सर्वर्तुकांश्च देशेषु वानराः सफलान्द्रुमान्
आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहःसु ते ५
तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः
कपिराजेन संगम्य निराशाः कपियूथपाः ६
विचित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह
अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ७
उत्तरां तु दिशं सर्वां विचित्य स महाकपिः

आगतः सह सैन्येन वीरः शतबलिस्तदा ८
सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्य सह वानरैः
समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ९
तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च
आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन् १०
विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि नगराणि च
निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदास्तथा ११
गुहाश्च विचिताः सर्वा यास्त्वया परिकीर्तिताः
विचिताश्च महागुल्मा लताविततसंतताः १२
गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च
सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च
ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनः पुनः १३
उदारसत्त्वाभिजनो महात्मा
स मैथिलीं द्रक्ष्यति वानरेन्द्रः
दिशं तु यामेव गता तु सीता
तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् १४
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६

४-४७

सह ताराङ्गदाभ्यां तु गत्वा स हनुमान्कपिः
सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं तं देशमुपचक्रमे १
स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः
विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च २
पर्वताग्रान्नदीदुर्गान्सरांसि विपुलान्द्रुमान्
वृक्षषण्डांश्च विविधान्पर्वतान्घनपादपान् ३
अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशम्
न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ४
ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च
अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्तत्र तत्र ह
स तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ५

त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरियूथपाः
देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ६
यत्र वन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः
निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ७
न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः
शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ८
स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः
प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्चापि वर्जिताः ९
कण्डुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः
महर्षिं परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः १०
तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवार्षिकः
प्रनष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनिः ११
तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनम्
अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् १२
तस्य ते काननान्तांस्तु गिरीणां कन्दराणि च
प्रभवानि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः १३
तत्र चापि महात्मानो नापश्यञ्जनकात्मजाम्
हर्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः १४
ते प्रविश्य तु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम्
ददृशुः क्रूरकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम् १५
तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवापरम्
गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तं पर्वतोपमम् १६
सोऽपि तान्वानरान्सर्वान्नष्टाः स्थेत्यब्रवीद्बली
अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संहितम् १७
तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा
रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह १८
स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन्
असुरो न्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः १९
ते तु तस्मिन्निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः
व्यचिन्वन्प्रायशस्तत्र सर्वं तद्गिरिगह्वरम् २०

विचितं तु ततः कृत्वा सर्वे ते काननं पुनः
अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् २१
ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः
एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः २२
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

४-४८

अथाङ्गदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत्
परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्वास्य शनैर्वचः १
वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च
दर्यो गिरिगुहाश्चैव विचिता नः समन्ततः २
तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी न च दृश्यते
तद्वा रक्षो हृता येन सीता सुरसुतोपमा ३
कालश्च नो महान्यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः
तस्माद्भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ४
विहाय तन्द्रीं शोकं च निद्रां चैव समुत्थिताम्
विचिनुध्वं यथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ५
अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयम्
कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ६
अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेतद्विचीयताम् ७
अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलम्
अलं निर्वेदमागम्य न हि नो मीलनं क्षमम् ८
सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानराः
भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ९
हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते
उच्यतां वा क्षमं यन्नः सर्वेषामेव वानराः १०
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः
उवाचाव्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ११
सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो यदुवाच ह

हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् १२
पुनर्मार्गामहे शैलान्कन्दरांश्च दरीस्तथा
काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च १३
यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना
विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि सर्वशः १४
ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः
विन्ध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् १५
ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम्
शृङ्गवन्तं दरीवन्तमधिरुह्य च वानराः १६
तत्र लोध्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च
विचिन्वन्तो हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः १७
तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः
न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् १८
ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकन्दरम्
अवारोहन्त हरयो वीक्षमाणाः समन्ततः १९
अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः
स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः २०
ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किंचिद्भग्नपरिश्रमाः
पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् २१
हनुमत्प्रमुखास्ते तु प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः
विन्ध्यमेवादितस्तावद्विचेरुस्ते समन्ततः २२
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

४-४९

सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः
विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च १
सिंहशार्दूलजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तथा
विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च २
तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ३
स हि देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान्

तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् ४
परस्परेण रहिता अन्योन्यस्याविदूरतः
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ५
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमाञ्जाम्बवानपि
अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ६
गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम्
क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च सलिलार्थिनः
अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् ७
ततः क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन्
जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ८
ततस्तद्बिलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम्
विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ९
संजातपरिशङ्कास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः
अभ्यपद्यन्त संहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः १०
ततः पर्वतकूटाभो हनुमान्मारुतात्मजः
अब्रवीद्वानरान्सर्वान्कान्तारवनकोविदः ११
गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम्
वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् १२
अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः
जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वशः १३
नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः
तथा चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः १४
इत्युक्तास्तद्बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम्
अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणम् १५
ततस्तस्मिन्बिले दुर्गे नानापादपसंकुले
अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम् १६
ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः
परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतन्द्रिताः १७
ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवंगमाः
आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा १८

ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम्
ददृशुः काञ्चनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् १९
सालांस्तालांश्च पुंनागान्ककुभान्वञ्जुलान्धवान्
चम्पकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् २०
तरुणादित्यसंकाशान्वैदूर्यमयवेदिकान्
नीलवैदूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगावृताः २१
महद्भिः काञ्चनैर्वृक्षैर्वृतं बालार्कसंनिभैः
जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्च सकच्छपैः २२
नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलायुताः
काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च २३
तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च
हैमराजतभौमानि वैदूर्यमणिमन्ति च २४
ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः
पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसंनिभान् २५
काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः
मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च २६
महार्हाणि च यानानि ददृशुस्ते समन्ततः
हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च संचयान् २७
अगरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च संचयान्
शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च २८
महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च
दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान्
कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् २९
तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तत्र महाप्रभाः
ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं कांचिददूरतः ३०
तां दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ताश्चीरकृष्णाजिनाम्बराम्
तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा ३१
ततो हनूमान्गिरिसंनिकाशः
कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम्
पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलं च

रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य ३२
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९

४-५०

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनाम्बराम्
अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् १
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम्
क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः २
महद्धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः
इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान्
दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः ३
कस्येमे काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसंनिभाः
शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ४
काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च
तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च ५
पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धिनः
इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा ६
काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले जले
कथं मत्स्याश्च सौवर्णा चरन्ति सह कच्छपैः ७
आत्मानमनुभावं च कस्य चैतत्तपोबलम्
अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ८
एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी
प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता ९
मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः
तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् १०
पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह
येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ११
स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने
पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् १२

विधाय सर्वं बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा
उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने १३
तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुंगवम्
विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरंदरः १४
इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम्
शाश्वतः कामभोगश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् १५
दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा
इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम १६
मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा
तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् १७
किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपद्यथ
कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् १८
इमान्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च
भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ १९
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ५०

४-५१

अथ तानब्रवीत्सर्वान्विश्रान्तान्हरियूथपान्
इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी १
वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात्
यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् २
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः
आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ३
राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः
रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ४
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ५
वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः
राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ६
अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम्

सहैभिर्वानरैर्मुख्यैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ७
रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम्
सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ८
विचित्य तु वयं सर्वे समग्रां दक्षिणां दिशम्
बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः ९
विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः
नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे १०
चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो महद्बिलम्
लतापादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतम् ११
अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलरेणुभिः
कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः
साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवंगमाः १२
तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम्
गच्छामः प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः १३
ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तौ परस्परम्
इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् १४
एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः
त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः १५
आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च
अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः १६
यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया
ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः १७
एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा
प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् १८
सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनाम्
चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् १९
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ५१

४-५२

एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम्

उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितचेष्टिताम् १
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणि
यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना
स तु कालो व्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् २
सा त्वमस्माद्बिलाद्घोरादुत्तारयितुमर्हसि ३
तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान्गतायुषः
त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवभयशङ्कितान् ४
महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि
तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिह वासिभिः ५
एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत्
जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम् ६
तपसस्तु प्रभावेन नियमोपार्जितेन च
सर्वानेव बिलादस्मादुद्धरिष्यामि वानरान् ७
निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुंगवाः
न हि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ८
ततः संमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः
सहसा पिदधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षिणः ९
वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा
निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया १०
ततस्तान्वानरान्सर्वांस्तापसी धर्मचारिणी
निःसृतान्विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् ११
एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलतायुतः
एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽय महोदधिः १२
स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः
इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा १३
ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम्
अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिराकुलम् १४
मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम्
तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः १५
विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे

उपविश्य महाभागाश्चिन्तामापेदिरे तदा १६
ततः पुष्पातिभाराग्राँल्लताशतसमावृतान्
द्रुमान्वासन्तिकान्दृष्ट्वा बभूवुर्भयशङ्किताः १७
ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिवेद्य परस्परम्
नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले १८
स तु सिंहर्षभस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः
युवराजो महाप्राज्ञ अङ्गदो वाक्यमब्रवीत् १९
शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः
मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किं न बुध्यते २०
तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम्
प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् २१
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः
न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् २२
अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति
तस्मात्क्षममिहाद्यैव प्रायोपविशनं हि नः २३
त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च
यावन्न घातयेद्राजा सर्वान्प्रतिगतानितः
वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः २४
न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः
नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा २५
स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम्
घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः २६
किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे
इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि २७
एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम्
सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् २८
तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः
अदृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वास्मांश्च समागतान् २९
राघवप्रियकामार्थं घातयिष्यत्यसंशयम्
न क्षमं चापराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ३०

प्लवंगमानां तु भयार्दितानां
श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे
अलं विषादेन बिलं प्रविश्य
वसाम सर्वे यदि रोचते वः ३१
इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं
प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयम्
इहास्ति नो नैव भयं पुरंदरा
न्न राघवाद्वानरराजतोऽपि वा ३२
श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोऽनुकूल
मूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः
यथा न हन्येम तथा विधान
मसक्तमद्यैव विधीयतां नः ३३
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ५२

४-५३
तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि
अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् १
बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम्
चतुर्दशगुणं मेने हनुमान्वालिनः सुतम् २
आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः
शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ३
बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः
शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरंदरम् ४
भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविशारदम्
अभिसंधातुमारेभे हनुमानङ्गदं ततः ५
स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन्
भेदयामास तान्सर्वान्वानरान्वाक्यसम्पदा ६
तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम्
भीषणैर्बहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ७
त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै धुरम्

इदं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ८
नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुंगव
नाज्ञाप्यं विषहिष्यन्ति पुत्रदारान्विना त्वया ९
त्वां नैते ह्यनुयुञ्जेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते
यथायं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः १०
न ह्यहं त इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः
दण्डेन न त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ११
विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसः
आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्बलः १२
यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्बिलमिति श्रुतम्
एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणे १३
स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा
लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्द्यात्पत्रपुटं यथा
लक्ष्मणस्य च नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः १४
अवस्थाने यदैव त्वमासिष्यसि परंतप
तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः १५
स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः
खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः १६
स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः
तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि १७
न च जातु न हिंस्युस्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकाः
अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः १८
अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम्
आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति १९
धर्मकामः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः
शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च न त्वां जातु जिघांसति २०
प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम्
तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादङ्गद गम्यताम् २१

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

४-५४

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम्
स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् १
स्थैर्यं सर्वात्मना शौचमानृशंस्यमथार्जवम्
विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते २
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम्
धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ३
कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा दुरात्मना
युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ४
सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः
विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ५
लक्ष्मणस्य भयाद्येन नाधर्मभयभीरुणा
आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन्कथं भवेत् ६
तस्मिन्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिहीने चलात्मनि
आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो जिजीविषुः ७
राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणो निर्गुणोऽपि वा
कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ८
भिन्नमन्त्रोऽपराद्धश्च हीनशक्तिः कथं ह्यहम्
किष्किन्धां प्राप्य जीवेयमनाथ इव दुर्बलः ९
उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत्
शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् १०
बन्धनाच्चावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम्
अनुजानीत मां सर्वे गृहान्गच्छन्तु वानराः ११
अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम्
इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे १२
अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च
वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः १३
आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे
मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ १४
प्रकृत्या प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी

विनष्टं मामिह श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् १५
एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धानप्यभिवाद्य च
संविवेशाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मनाः १६
तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः
नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः १७
सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम्
परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवस्यन्प्रायमासितुम् १८
मतं तद्वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः
उपस्पृश्योदकं सर्वे प्राङ्मुखाः समुपाविशन्
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः १९
स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो
महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवंगमैः
बभूव संनादितनिर्झरान्तरो
भृशं नदद्भिर्जलदैरिवोल्बणैः २०
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४

४-५५
उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले
हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे १णढ८
संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहंगमः
भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रिख्यातबलपौरुषः २
कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः
उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ३
विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते
यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ४
परम्पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम्
उवाचैवं वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवंगमान् ५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्षलुब्धस्य पक्षिणः
अङ्गदः परमायस्तो हनूमन्तमथाब्रवीत् ६
पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः

इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ७
रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञो न च वचः कृतम्
हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ८
वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा
गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ९
तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि
प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् १०
राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्तजीविताः
कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीम् ११
स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे
मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् १२
जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च
हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः १३
रामलक्ष्मणयोर्वासमरण्ये सह सीतया
राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधः १४
रामकोपादशेषाणां राक्षसानां तथा वधः
कैकेय्या वरदानेन इदं हि विकृतं कृतम् १५
तत्तु श्रुत्वा तदा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम्
अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः १६
कोऽय गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतिरुस्यि मे
जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः १७
कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः
नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् १८
यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः
तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः १९
भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः
तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम्
यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः २०
सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोमि विसर्पितुम्
इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिंदमाः २१

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

४-५६

शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा ते हरियूथपाः
श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः १
ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवंगमाः
चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान्नो भक्षयिष्यति २
सर्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति
कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ३
एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते वानरर्षभाः
अवतार्य गिरेः शृङ्गाद्गृध्रमाहाङ्गदस्तदा ४
बभूवर्क्षरजो नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान्
ममार्यः पार्थिवः पक्षिन्धार्मिकौ तस्य चात्मजौ ५
सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रावोघबलावुभौ
लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ६
राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः
रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ७
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया
पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं पन्थानमाश्रितः
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ८
रामस्य च पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट्
ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा ९
रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम्
परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे १०
एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा
संस्कृतश्चापि रामेण गतश्च गतिमुत्तमाम् ११
ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना
चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम १२
मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह
निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् १३

स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानरेश्वरः
राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् १४
एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः
वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव १५
ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः
अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धरण्या विवृतं बिलम् १६
मयस्य मायाविहितं तद्बिलं च विचिन्वताम्
व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः १७
ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः
कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपास्महे १८
क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे
गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् १९
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ५६

४-५७

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः
सबाष्पो वानरान्गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः १
यवीयान्मम स भ्राता जटायुर्नाम वानराः
यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा २
वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये
न हि मे शक्तिरद्यास्ति भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ३
पुरा वृत्रवधे वृत्ते स चाहं च जयैषिणौ
आदित्यमुपयातौ स्वो ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ४
आवृत्याकाशमार्गेण जवेन स्म गतौ भृशम्
मध्यं प्राप्ते च सूर्ये तु जटायुरवसीदति ५
तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम्
पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलम् ६
निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽह वानरोत्तमाः
अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ७
जटायुषस्त्वेव मुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा

युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ८
जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया
आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ९
अदीर्घदर्शिनं तं वा रावणं राक्षसाधिपम्
अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः १०
ततोऽब्रवीन्महातेजा ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः
आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् ११
निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽह गतवीर्यः प्लवंगमाः
वाङ्मात्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् १२
जानामि वारुणाँल्लोकान्विष्णोस्त्रैविक्रमानपि
देवासुरविमर्दांश्च अमृतस्य च मन्थनम् १३
रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया
जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम १४
तरुणी रूपसम्पन्ना सर्वाभरणभूषिता
ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना १५
क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी
भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती १६
सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम्
असिते राक्षसे भाति यथा वा तडिदम्बुदे १७
तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात्
श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः १८
पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च
अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः १९
इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने
तस्मिँल्लङ्कापुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा २०
तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी
रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता २१
जनकस्यात्मजां राज्ञस्तस्यां द्रक्ष्यथ मैथिलीम्
लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्ततः २२
संप्राप्य सागरस्यान्तं संपूर्णं शतयोजनम्

आसाद्य दक्षिणं कूलं ततो द्रक्ष्यथ रावणम् २३
तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवंगमाः
ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ २४
आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः
द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशिनः २५
भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह
श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् २६
बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम्
षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा
वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः २७
गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशनाः
इहस्थोऽह प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा २८
अस्माकमपि सौवर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा
तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः
आयोजनशतात्साग्राद्वयं पश्याम नित्यशः २९
अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः
विहिता पादमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ३०
उपायो दृश्यतां कश्चिल्लङ्घने लवणाम्भसः
अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ ३१
समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयम्
प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ३२
ततो नीत्वा तु तं देशं तीरे नदनदीपतेः
निर्दग्धपक्षं संपातिं वानराः सुमहौजसः ३३
पुनः प्रत्यानयित्वा वै तं देशं पतगेश्वरम्
बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ३४
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

४-५८

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम्
निशम्य वदतो हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः १

जाम्बवान्वै हरिश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवंगमैः
भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजानमब्रवीत् २
क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम्
तदाख्यातु भवान्सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ३
को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम्
स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ४
स हरीन्प्रीतिसंयुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान्
पुनराश्वासयन्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ५
श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम्
येन चापि ममाख्यातं यत्र चायतलोचना ६
अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते
चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ७
तं मामेवंगतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः
आहारेण यथाकालं बिभर्ति पततां वरः ८
तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजंगमाः
मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ९
स कदाचित्क्षुधार्तस्य मम चाहारकाङ्क्षिणः
गतसूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः १०
स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः
क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ११
स ममाहारसंरोधात्पीडितः प्रीतिवर्धनः
अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् १२
अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः
महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य च समास्थितः १३
तत्र सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम्
पन्थानमेकोऽध्यवसं संनिरोद्धुमवाङ्मुखः १४
तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम्
स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नाञ्जनचयोपमः १५
सोऽहमभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः
तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमभियाचितः १६

न हि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते क्वचित्
नीचेष्वपि जनः कश्चित्किमङ्ग बत मद्विधः १७
स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगतः
अथाहं खेचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः १८
दिष्ट्या जीवसि तातेति अब्रुवन्मां महर्षयः
कथंचित्सकलत्रोऽसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् १९
एवमुक्तस्ततोऽह तैः सिद्धैः परमशोभनैः
स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः २०
हरन्दाशरथेर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम्
भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् २१
रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्धजाम्
एष कालात्ययस्तावदिति वाक्यविदां वरः २२
एतमर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत्
तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे २३
अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किंचिदुपक्रमेत्
यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना २४
श्रूयतां तत्प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम्
वाङ्मतिभ्यां हि सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः
यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः २५
ते भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः
सहिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः २६
रामलक्ष्मणबाणाश्च निशिताः कङ्कपत्रिणः
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे २७
कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः
भवतां तु समर्थानां न किंचिदपि दुष्करम् २८
तदलं कालसंगेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः
न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः २९
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

४-५९

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः
उपविष्टा गिरौ दुर्गे परिवार्य समन्ततः १
तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम्
जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् २
कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम
तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ३
अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरा वने
सूर्यातपपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ४
लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव
वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ५
ततस्तु सागराञ्शैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च
वनान्यटविदेशांश्च समीक्ष्य मतिरागमत् ६
हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरान्तरकूटवान्
दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चितः ७
आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम्
ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपाभवत् ८
अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा विना
वसतो मम धर्मज्ञाः स्वर्गते तु निशाकरे ९
अवतीर्य च विन्ध्याग्रात्कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः
तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः १०
तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम्
जटायुषा मया चैव बहुशोऽभिगतो हि सः ११
तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगन्धिनः
वृक्षो नापुष्पितः कश्चिदफलो वा न दृश्यते १२
उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः
द्रष्टुकामः प्रतीक्षे च भगवन्तं निशाकरम् १३
अथापश्यमदूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम्
कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम् १४
तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नागाः सरीसृपाः
परिवार्योपगच्छन्ति दातारं प्राणिनो यथा १५

ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः
प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् १६
ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां तुष्टः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः
मुहूर्तमात्रान्निष्क्रम्य ततः कार्यमपृच्छत १७
सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते
अग्निदग्धाविमौ पक्षौ त्वक्चैव व्रणिता तव १८
द्वौ गृध्रौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे
गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ १९
ज्येष्ठस्त्वं तु च संपातिर्जटायुरनुजस्तव
मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम २०
कि ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम्
दण्डो वायं धृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः २१
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

४-६०

ततस्तद्दारुणं कर्म दुष्करं साहसात्कृतम्
आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तथा १
भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया चाकुलेन्द्रियः
परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं परिभाषितुम् २
अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्दर्पमोहितौ
आकाशं पतितौ वीरौ जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ३
कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम्
रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ४
अथावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले
रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक् ५
क्वचिद्वादित्रघोषांश्च ब्रह्मघोषांश्च शुश्रुव
गायन्तीश्चाङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ६
तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपथमास्थितौ
आवामालोकयावस्तद्वनं शाद्वलसंस्थितम् ७
उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः

आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुंधरा ८
हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहान्नगः
भूतले संप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ९
तीव्रस्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः
समाविशत मोहश्च मोहान्मूर्छा च दारुणा १०
न दिग्विज्ञायते याम्या नाग्नेया नच वारुणी
युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ११
यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः
तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ १२
जटायुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं ततः
तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् १३
पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत
प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् १४
आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम्
अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः १५
राज्येन हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च
सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्गिरेः १६
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे षष्टितमः सर्गः ६०

४-६१

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं दुःखितो भृशम्
अथ ध्यात्वा मुहूर्तं तु भगवानिदमब्रवीत् १
पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः
चक्षुषी चैव प्राणाश्च विक्रमश्च बलं च ते २
पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यं हि मया श्रुतम्
दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ३
राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुनन्दनः
तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ४
अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति
तस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन्पित्रा सत्यपराक्रमः ५

नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्यां हरिष्यति
राक्षसेन्द्रो जनस्थानादवध्यः सुरदानवैः ६
सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली
न भोक्ष्यति महाभागा दुःखमग्ना यशस्विनी ७
परमान्नं तु वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः
यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ८
तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदं त्विति
अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ९
यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः
देवत्वं गतयोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति १०
एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्या रामदूताः प्लवंगमाः
आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम ११
सर्वथा तु न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि
देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे १२
उत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम्
इहस्थस्त्वं तु लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि १३
त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः
ब्राह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च १४
इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ
नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् १५
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ६१

४-६२

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविशारदः
मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमाश्रमम् १
कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः
अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये २
अद्य त्वेतस्य कालस्य साग्रं वर्षशतं गतम्
देशकालप्रतीक्षोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ३
महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे

मां निर्दहति संतापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ४
उत्थितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये
बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणसंरक्षणाय तु
सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ५
बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः
पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथम् ६
तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविनाकृतौ
न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ७
तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संपातेर्वानरैः सह
उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ८
स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः
प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत् ९
निशाकरस्य महर्षेः प्रभावादमितात्मनः
आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ मे पुनरुत्थितौ १०
यौवने वर्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः
तमेवाद्यावगच्छामि बलं पौरुषमेव च ११
सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ
पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः १२
इत्युक्त्वा तान्हरीन्सर्वान्संपातः पततां वरः
उत्पपात गिरेः शृङ्गाज्जिज्ञासुः खगमो गतिम् १३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमानसाः
बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः १४
अथ पवनसमानविक्रमाः
प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः
अभिजिदभिमुखां दिशं ययु
र्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः १५
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ६२

४-६३

आख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवंगमाः

संगताः प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः १
संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम्
हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः २
अभिक्रम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः
कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमिव स्थितम् ३
दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम्
संनिवेशं ततश्चक्रुः सहिता वानरोत्तमाः ४
सत्त्वैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले
व्यात्तास्यैः सुमहाकायैरूर्मिभिश्च समाकुलम् ५
प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः
क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम् ६
संकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः
रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ७
आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः
विषेदुः सहसा सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ८
विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात्
आश्वासयामास हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ९
न विषादेन नः कार्यं विषादो दोषवत्तरः
विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः १०
विषादोऽयं प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ११
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह
हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् १२
सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ
वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनी स्थिता १३
कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत्
अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः १४
ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिंदमः
अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् १५
क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम्

कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमम् १६
को वीरो योजनशतं लङ्घयेत प्लवंगमाः
इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोचयेत्को महाभयात् १७
कस्य प्रसादाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च
इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् १८
कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम्
अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च महाबलम् १९
यदि कश्चित्समर्थो वः सागरप्लवने हरिः
स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् २०
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित्किंचिदब्रवीत्
स्तिमितेवाभवत्सर्वा सा तत्र हरिवाहिनी २१
पुनरेवाङ्गदः प्राह तान्हरीन्हरिसत्तमः
सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः
व्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः २२
न हि वो गमने संगः कदाचिदपि कस्यचित्
ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिर्गमने प्लवगर्षभाः २३
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

४-६४

ततोऽङ्गदवचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः
स्वं स्वं गतौ समुत्साहमाहुस्तत्र यथाक्रमम् १
गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः
मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवांस्तथा २
आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम्
गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ३
गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह
त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवंगमाः ४
शरभो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह
चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां न संशयः ५
वानरांस्तु महातेजा अब्रवीद्गन्धमादनः

योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः ६
मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह
योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ७
ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत
गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ८
सुषेणस्तु हरिश्रेष्ठः प्रोक्तवान्कपिसत्तमान्
अशीतिं योजनानां तु प्लवेयं प्लवगर्षभाः ९
तेषां कथयतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च
ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत १०
पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः
ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म साम्प्रतम् ११
किं तु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम्
यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ १२
साम्प्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबोधत
नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः १३
तांश्च सर्वान्हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवान्पुनरब्रवीत्
न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः १४
मया महाबलेश्चैव यज्ञे विष्णुः सनातनः
प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमः १५
स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः
यौवने च तदासीन्मे बलमप्रतिमं परैः १६
सम्प्रत्येतावतीं शक्तिं गमने तर्कयाम्यहम्
नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति १७
अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा
अनुमान्य महाप्राज्ञो जाम्बवन्तं महाकपिम् १८
अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत्
निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चितम् १९
तमुवाच हरिश्रेष्ठो जाम्बवान्वाक्यकोविदः
ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम २०
कामं शतसहस्रं वा न ह्येष विधिरुच्यते

योजनानां भवाञ्शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् २१
न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन
भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम २२
भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः
स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप २३
तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान्
अपि चैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम २४
मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः
मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः पुष्पफलादयः २५
तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रमः
बुद्धिविक्रमसम्पन्नो हेतुरत्र परंतप २६
गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम
भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने २७
उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः
प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः २८
यदि नाहं गमिष्यामि नान्यो वानरपुंगवः
पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् २९
न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः
तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्यामि परिरक्षणम् ३०
स हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः
अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ३१
तद्यथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः
तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति ३२
सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः
जाम्बवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् ३३
अस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परिहीयते
एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ३४
ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठ
मेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम्
संचोदयामास हरिप्रवीरो

हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ३५
इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ६४

४-६५
अनेकशतसाहस्त्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम्
जाम्बवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमन्तमथाब्रवीत् १
वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविदांवर
तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनुमन्किं न जल्पसि २
हनुमन्हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि
रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ३
अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः
गरुत्मानिव विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ४
बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः
भुजगानुद्धरन्पक्षी महावेगो महायशाः ५
पक्षयोर्यद्बलं तस्य तावद्भुजबलं तव
विक्रमश्चापि वेगश्च न ते तेनापहीयते ६
बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिसत्तम
विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ७
अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला
अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ८
अभिशापादभूत्तात वानरी कामरूपिणी
दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ९
कपित्वे चारुसर्वाङ्गी कदाचित्कामरूपिणी
मानुषं विग्रहं कृत्वा यौवनोत्तमशालिनी १०
अचरत्पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसंनिभे
विचित्रमाल्याभरणा महार्हक्षौमवासिनी ११
तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम्
स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोऽपहरच्छनैः १२
स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरू सुसंहतौ

स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् १३
तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम्
दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः १४
स तां भुजाभ्यां पीनाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः
मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् १५
सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत्
एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति १६
अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत
न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मा भूत्ते सुभगे भयम् १७
मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशास्विनि
वीर्यवान्बुद्धिसम्पन्नः पुत्रस्तव भविष्यति १८
अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने
फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्यपतो दिवम् १९
शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे
तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं ततो गतः २०
तावदापततस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे
क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं क्रोधाविष्टेन धीमता २१
ततः शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत
ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते २२
ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम्
त्रैलोक्ये भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः २३
संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति
प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः २४
प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ
अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम २५
वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च
सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् २६
स्वच्छन्दतश्च मरणं ते भूयादिति वै प्रभो
स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः २७
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः

त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः २८
वयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु साम्प्रतम्
दाक्ष्यविक्रमसम्पन्नः पक्षिराज इवापरः २९
त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ३०
तदा चौषधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात्
निष्पन्नममृतं याभिस्तदासीन्नो महद्बलम् ३१
स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः
साम्प्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणान्वितः ३२
तद्विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमो ह्यसि
त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामेयं सर्वा वानरवाहिनी ३३
उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम्
परा हि सर्वभूतानां हनुमन्या गतिस्तव ३४
विषण्णा हरयः सर्वे हनुमन्किमुपेक्षसे
विक्रमस्व महावेगो विष्णुस्त्रीन्विक्रमानिव ३५
ततस्तु वै जाम्बवताभिचोदितः
प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः
प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं
चकार रूपं महदात्मनस्तदा ३६

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ६५

४-६६

संस्तूयमानो हनुमान्व्यवर्धत महाबलः
समाविद्ध्य च लाङ्गूलं हर्षाच्च बलमेयिवान् १
तस्य संस्तूयमानस्य सर्वैर्वानरपुंगवैः
तेजसापूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् २
यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धो गिरिगह्वरे
मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा सम्प्रति जृम्भते ३
अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः
अम्बरीषोपमं दीप्तं विधूम इव पावकः ४

हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः
अभिवाद्य हरीन्वृद्धान्हनुमानिदमब्रवीत् ५
अरुजन्पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः
बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ६
तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः
मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवने नास्ति मे समः ७
उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम्
मेरुं गिरिमसंगेन परिगन्तुं सहस्रशः ८
बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे
समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदम् ९
ममोरुजङ्घावेगेन भविष्यति समुत्थितः
संमूर्छितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः १०
पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेवितम्
वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ११
उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम्
अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे १२
ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागन्तुमुत्सहे
प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः १३
उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान्
सागरं क्षोभयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् १४
पर्वतान्कम्पयिष्यामि प्लवमानः प्लवंगमाः
हरिष्ये चोरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् १५
लतानां वीरुधां पुष्पं पादपानां च सर्वशः
अनुयास्यति मामद्य प्लवमानं विहायसा
भविष्यति हि मे पन्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे १६
चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव च
द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि वानराः १७
महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवंगमाः
दिवमावृत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्बरम् १८
विधमिष्यामि जीमूतान्कम्पयिष्यामि पर्वतान्

सागरं क्षोभयिष्यामि प्लवमानः समाहितः १९
वैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा
ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाबलम्
न हि भूतं प्रपश्यामि यो मां प्लुतमनुव्रजेत् २०
निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम्
सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता २१
भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरम्
विष्णोः प्रक्रममाणस्य तदा त्रीन्विक्रमानिव २२
बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा
अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवंगमाः २३
मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे
अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः २४
वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः
विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये
लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः २५
तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जन्तममितौजसम्
उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्हरिसत्तमः २६
वीर केसरिणः पुत्र वेगवन्मारुतात्मज
ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः २७
तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः
मङ्गलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः २८
ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च
गुरूणां च प्रसादेन प्लवस्व त्वं महार्णवम् २९
स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव
त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवितानि वनौकसाम् ३०
ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः
नेयं मम मही वेगं प्लवने धारयिष्यति ३१
एतानि हि नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः
शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च ३२
एतानि मम निष्पेषं पादयोः पततां वराः

प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ३३
ततस्तु मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः
श्रारुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ३४
वृतं नानाविधैर्वृक्षैर्मृगसेवितशाद्वलम्
लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ३५
सिंहशार्दूलचरितं मत्तमातंगसेवितम्
मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम् ३६
महद्भिरुच्छ्रितं शृङ्गैर्महेन्द्रं स महाबलः
विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ३७
पादाभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मना
ररास सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः ३८
मुमोच सलिलोत्पीडान्विप्रकीर्णशिलोच्चयः
वित्रस्तमृगमातंगः प्रकम्पितमहाद्रुमः ३९
नानागन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः
उत्पतद्भिर्विहंगैश्च विद्याधरगणैरपि ४०
त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः
शैलशृङ्गशिलोद्घातस्तदाभूत्स महागिरिः ४१
निःश्वसद्भिस्तदा तैस्तु भुजगैरर्धनिःसृतैः
सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ४२
ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः
सीदन्महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ४३
स वेगवान्वेगसमाहितात्मा
हरिप्रवीरः परवीरहन्ता
मनः समाधाय महानुभावो
जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ४४

इति श्रीरामायणे किष्किन्धाकाराडे षट्षष्टितमः सर्गः ६६

समाप्तं किष्किन्धाकाराडम्

Kishkindhā Kānda: Typed by Om Prakash Sharma, B.A., and proofread by Murali Dhar Pandey (Ph.D.).